

Міністерство освіти та науки України
Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя
Факультет психології та соціальної роботи
Кафедра дошкільної освіти

01 освіта

012 дошкільна освіта

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня магістр

***«Формування у дітей шостого-сьомого років життя
відповідальності в дошкільному закладі та сім'ї»***

студентки **Пилипенко Альони Леонідівни**

Науковий керівник:

Кононко Олена Леонтіївна,
докт. психол. наук, професор

Рецензенти:

Пісоцький О. П.,
канд. психол. наук, доцент
Тимошенко О. А.,
канд. психол. наук, доцент

Допущено до захисту
Завідувач кафедри

м. Ніжин - 2020

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ.....	11
1.1. Відповідальність як психолого-педагогічна проблема	11
1.2. Динаміка розвитку відповідальності в дошкільному дитинстві.....	19
1.3. Аналіз підходів до розвитку відповідальності у дітей шостого-сьомого років життя у діючих програмах	24
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ I.....	35
РОЗДІЛ II. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ВИВЧЕННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДІТЕЙ ШОСТОГО-СЬОМОГО РОКІВ ЖИТТЯ В ДОШКІЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ ТА СІМ'Ї	36
2.1. Методика констатувального етапу дослідження	36
2.2. Характеристика рівнів сформованості відповідальності у дітей 6-7 років .	44
2.3. Вплив виховання у дошкільному закладі та сім'ї на розвиток відповідальності у дітей 6-7 років.....	25
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ II.....	61
РОЗДІЛ III. ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ТА МЕТОДИ ЕФЕКТИВНОГО ФОРМУВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ДІТЕЙ 6-7 РОКІВ ЖИТТЯ В ДОШКІЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ ТА СІМ'Ї.....	63
3.1. Обґрунтування педагогічних умов формування відповідальності у дітей старшого дошкільного віку.....	63
3.2. Методика формування відповідальності у дітей шостого-сьомого років життя	70
3.3. Оцінка ефективності системи формування у дітей старшого дошкільного віку відповідальності в дошкільному закладі та сім'ї	78
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ III	87
ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ.....	89

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	92
ДОДАТКИ	97

АНОТАЦІЯ

Пилипенко А. Тема магістерської роботи «Формування у дітей шосто-сьомого років життя відповідальності в дошкільному закладі та сім'ї».

Кваліфікаційна робота виконана на теоретичному та практичному рівнях. На теоретичному рівні уточнено зміст та структуру провідних понять, схарактеризовано відповідальність як психолого-педагогічну проблему, проаналізовано динаміку розвитку почуття відповідальності в дошкільному дитинстві, з'ясовано підходи до розвитку відповідальності у дітей шосто-сьомого років життя у діючих програмах.

На емпіричному рівні визначено критерії, показники, компоненти та діагностовано рівні сформованості відповідальності у дітей старшого дошкільного віку; встановлено вплив виховання у закладі дошкільної освіти та сім'ї на розвиток відповідальності у дітей 6-7 років; визначено та обґрунтовано педагогічні умови та методи формування у дітей шосто-сьомого років життя відповідальності в ЗДО та сім'ї, доведено їх ефективність.

Ключові слова: відповідальність, почуття відповідальності, відповідальне ставлення, умови оптимізації виховного процесу.

SUMMARY

Pylypenko A. Master's Degree Thesis "The Formation of Six-Seven-Year-Olds' Responsibility at Pre-School Establishments and in Family"

The research work is performed on theoretical and practical levels. The theoretical basis of the research rests on such issues as the content and structure of leading concepts, characteristics of responsibility as a psychological and pedagogical problem and the dynamics of the development of preschoolers' sense of responsibility. The approaches to the development of six-seven-year-olds' responsibility are clarified.

The empirical part of the research work investigates the criteria, indicators and components of responsibility. Besides, the level of its formation is diagnosed for older pre-school children. The research offers a complex analysis of upbringing in the

institution of preschool education and family and its influence on the development of responsibility of the children aged 6-7. Specific attention is paid to the pedagogical conditions and methods of the formation of six-seven-year-olds' responsibility at pre-school institutions and in family.

Key words: responsibility, sense of responsibility, responsible attitude, conditions of educational process optimization.

ВСТУП

Актуальність. Сучасний стан розвитку нашої держави, кардинальні зміни, що відбуваються сьогодні у світі та в Україні вимагають від громадян стійкої життєвої позиції, визначеності, відповідальності за власне життя, свою поведінку. Згідно чинного українського законодавства, дошкільна освіта є первинною складовою системи безперервної освіти. Метою дошкільної освіти є формування в особистості основ цілісного світогляду, життєвої активності, відповідальності, гуманістичної спрямованості.

На сучасному етапі розвитку людства таке поняття, як «відповідальність» проникає в усі сфери життєдіяльності людини. Людина повинна відповідально ставитися до всього, що вона робить в житті, до всього, що вона створює і чим живе. Відповідальною повинна бути особистість, в першу чергу, перед собою для отримання певних знань та реалізації їх у процесі життєдіяльності.

Відзначимо, що в умовах глобального суспільства акцентування уваги на елементах, які інтегрують людську спільноту, вимагає звернення до відповідальності як характеристики людського буття та його фундаментальної цінності.

За даними провідних фахівців, дошкільний вік – сенситивний період фізичного, психологічного та соціального становлення особистості дитини. Поряд з такими моральними якостями, як людяність, співчутливість, чесність, автономність, наполегливість, товарицькість, толерантність, повага до іншої людини тощо, які закладаються у дошкільному віці, формується і відповідальність. Філософи, педагоги, соціологи, психологи розглядають проблему відповідальності в різних аспектах та на різних етапах онтогенезу.

Філософський аспект відповідальності розкривається в роботах М. Бердяєва, Н. Головка, Л. Грядунової, С. Керкегора, Р. Косолапова, В. Маркова, В. Мясичева, А. Орихівського, А. Панова, В. Сперанського, В. Шабаліна та інших вчених. У психологічній літературі відповідальність особистості розглядається в роботах К. Абульханової-Славської, Л. Божович,

К. Муздибаєва, Ж. Піаже, В. Плахотного, С. Рубінштейна, Л. Сохань та інших. Основи педагогічної теорії відповідальності закладені в працях Я. Коменського, Й. Песталоцці, А. Макаренка, В. Сухомлинського, К. Ушинського. Питанню виховання відповідальності присвячені сучасні психолого-педагогічні дослідження А. Алфєрова, І. Бєха, М. Левківського, І. Мар'єнка, Ю. Рєви, В. Шаталова та інших.

Предметом спеціального дослідження був феномен моральної відповідальності (Т. Гаєва, С. Єлканов, Н. Севост'янова); морально-етичної відповідальності особистості (М. Боришевський, О. Бондаренко, К. Муздибаєв). Морально-правову відповідальність розглянуто в працях Г. Васянович, відповідальність як феномен міжособистісних відносин у груповій діяльності описано в працях В. Агєєва, Л. Сухінської.

Водночас до сьогодні бракує науково-експериментальних досліджень відповідальності як базової якості особистості, морального почуття та соціального ставлення, виконаних на дітях дошкільного віку. Актуальність, педагогічна значущість проблеми, практична потреба в її вивченні та науково-методичному обґрунтуванні обумовили вибір теми магістерської роботи: **«Формування у дітей шостого-сьомого років життя відповідальності в дошкільному закладі та сім'ї».**

Мета дослідження полягає в теоретичному обґрунтуванні та експериментальній перевірці ефективності педагогічних умов і методів формування у дітей шостого-сьомого років життя відповідальності в дошкільному закладі та сім'ї.

Необхідність досягнення мети зумовила вирішення таких завдань:

1. Схарактеризувати відповідальність як психолого-педагогічну проблему.
2. Проаналізувати динаміку розвитку почуття відповідальності в дошкільному дитинстві.
3. Визначити критерії, показники та діагностувати рівні сформованості відповідальності у дітей старшого дошкільного віку.

4. Визначити й обґрунтувати педагогічні умови та методи формування у дітей шостого-сьомого років життя відповідальності в дошкільному закладі та сім'ї, перевірити їх ефективність.

Об'єкт дослідження – процес формування у дітей шостого-сьомого років життя відповідальності в дошкільному закладі та сім'ї.

Предмет дослідження – педагогічні умови та методи формування у дітей шостого-сьомого років життя відповідальності в дошкільному закладі та сім'ї.

Гіпотеза дослідження полягає у припущенні, що формування у дітей шостого-сьомого років життя відповідальності в дошкільному закладі та сім'ї буде ефективним за умов: розширення уявлень дошкільників про важливість відповідальності для успішного життя; вправлення досліджуваних в умінні виявляти відповідальність у різних видах діяльності; застосування вихователем сучасних форм, методів, засобів формування відповідальності у дітей шостого-сьомого років у дошкільному закладі та сім'ї.

Для вирішення поставлених задач використано **комплекс методів:**

Теоретичних: аналіз, синтез, порівняння, класифікація, систематизація, узагальнення, дедукція, індукція.

Емпіричних: спостереження, індивідуальні бесіди з дітьми, опитування вихователів, анкетування батьків, експеримент.

Статистичних: статистична обробка отриманих результатів: середнє арифметичне.

Експериментальна база дослідження: місто Ніжин, заклад дошкільної освіти №23, кількість учасників експерименту: дітей – 50 осіб, педагогів - 9, батьків – 50.

Наукова новизна:

- *уперше:* теоретично обґрунтовано педагогічні умови: поглиблення знань дітей про відповідальність та безвідповідальність; формування відповідальності у старших дошкільників у межах різних видів діяльності; співпраця ЗДО із сім'єю як умова формування відповідальності у дітей шести-семи років;

визначено зміст емоційної культури дошкільників, яку розуміємо як їх здатність впізнавати різні емоції, визначати їх причини, реагувати на них у соціально прийнятний спосіб, контролювати та регулювати свої переживання, утримуватися від негативних емоцій; розроблено адекватну предмету та завданням дослідження методику діагностики та формування відповідальності; встановлено рівні сформованості у дітей шостого-сьомого років життя відповідальності як базової якості особистості: високий, середній, низький.

- **уточнено:** зміст поняття «відповідальність» у педагогіці, психології, філософії, соціології; види відповідальності; основні характеристики відповідальності; динаміку розвитку відповідальності у дошкільному дитинстві; підходи до розвитку відповідальності у дітей шостого-сьомого років життя у діючих програмах.

- **подальшого розвитку набули:** вивчення особливостей розвитку відповідальності у молодшому дошкільному віці; забезпечення наступності у вихованні відповідальності в дітей дошкільного віку та молодших школярів.

Практичне значення результатів роботи визначається розробкою діагностичної методики та системи роботи з формування відповідальності у дітей шостого-сьомого років життя, оптимізацією взаємодії з ними педагогів і батьків та застосуванню методичного забезпечення у практиці роботи ЗДО.

Апробація результатів дослідження здійснюватиметься на науково-практичних конференціях, зокрема студентських: Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція студентів, магістрів та молодих науковців «Сучасне дошкілля: актуальні проблеми, досвід, перспективи розвитку» та написанні статей з теми магістерської роботи:

Пилипенко А. Л. Особливості розвитку відповідальності у різні періоди дошкільного дитинства. *Збірник наукових статей учасників всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції студентів, магістрів та молодих науковців «Сучасне дошкілля: актуальні проблеми, досвід, перспективи*

розвитку» (23 жовтня 2020 року) / за заг.ред. проф. О. Л. Кононко. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2020. 343 с.

Пилипенко А. Л. Характеристика відповідальності як наукової проблеми. *Збірник праць молодих науковців*. Педагогічний альманах. Випуск №1. Ніжин. 2020.

Структура магістерської роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг магістерської становить 122 сторінки, з них 91 сторінка основного тексту.

РОЗДІЛ І.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У СТАРШИХ ДОШКІЛЬНИКІВ

1.1. Відповідальність як психолого-педагогічна проблема

Вивчення широкого кола філософської, психологічної та педагогічної літератури засвідчує, що проблема відповідальності привертала увагу фахівців з давніх часів.

Провідні філософи проблему відповідальності розглядають контексті співвідношення волі суб'єкта діяльності й необхідності дотримання ним суспільних норм, принципів моралі. Філософи пропонують аналізувати категорію «відповідальність» у нерозривній єдності з категорією «свобода», наголошуючи, що вони - свого роду дві сторони однієї медалі: чим більші межі свободи, тим більша відповідальність, і, навпаки.

Згідно філософських поглядів Т. Гоббса і Д. Локка, свобода – це здатність діяти чи не діяти згідно детермінації волі. Фахівці не заперечували свободу взагалі, але вважали, що свобода полягає лише в здатності діяти чи не діяти у відповідності з необхідністю [21].

Свобода людини як суб'єкта, за М. Бердяєвим, полягає в наступному: щоб стати особистістю, потрібно припинити жити, орієнтуючись тільки на зовнішні принципи, а бути самими собою і нести відповідальність за свій вибір, насамперед перед самим собою. На думку автора, відповідальність виникає як результат здійснення необхідного і обов'язкового щодо відносно вільного вибору шляхів досягнення мети цих положеннях підтверджується теза щодо єдності відповідальності і свободи особистості, але наголос робиться на особистісній відповідальності за зроблений вільний вибір [5].

Специфічним є підхід до відповідальності у поглядах Ж.-П. Сартра. За Ж.-П. Сартром, ніякі об'єктивні обставини не можуть позбавити людину невід'ємної від неї свободи. Людина "приречена" бути вільною. З огляду на це,

по-іншому постає проблема відповідальності людини за свій вибір, за своє життя. Обираючи себе, людина бере на себе величезну відповідальність як за себе, так і за інших. Відчуття відповідальності за свій вибір може пов'язуватися з відчуттям невпевненості, страху [46].

Е. Фромм вважав, що люди можуть бути унікальними і незамінними, не втрачаючи при цьому відчуття єдності з іншими та суспільством. Він називав вид свободи, за якої людина відчуває себе часткою світу і в той же час незалежною від нього, «позитивною свободою». На його думку, досягнення позитивної свободи вимагає від людей спонтанної активності в житті, яка виявляється тоді, коли вони діють відповідно зі своєю внутрішньою природою, а не тільки виключно згідно соціальних норм і заборон. Ключовими компонентами, за допомогою яких здійснюється розвиток позитивної свободи шляхом вияву спонтанної активності, є любов і праця. Саме завдяки їм відчувається єднання з іншими, але при цьому не втрачається відчуття цілісності та індивідуальності [52].

Близьким до такої ідеї був видатний український філософ і педагог Г. Сковорода, який головним педагогічним принципом вважав розвиток природних здібностей людини. Великого значення він надавав вихованню любові до праці та самодіяльності дітей. Він розглядав зміст людського існування як подвиг самопізнання [49]. Це є важливим щодо вироблення сучасного погляду на відповідальність дійсно вільної особистості, здатної до самопізнання і реалізації своїх намагань.

Узагальнюючи вищезазначені філософські погляди щодо відповідальності як філософсько-соціологічного поняття, можна виділити такі його основні характеристики: об'єктивний характер взаємовідносин між особистістю та колективом (суспільством), свідоме виконання вимог; добровільне узгодження поведінки з вимогами суспільства; вміння оцінювати поведінку як корисну або шкідливу для суспільства; залежність відповідальності від рівня набутих знань про неї; відчуття здатності бути вільним, відчуття "свободи" у виборі шляхів досягнення мети.

Характер взаємозалежності людини та суспільства у процесі її соціалізації є вихідним у розумінні сутності й змісту відповідальності.

В аспекті розв'язання проблеми відповідальності на особливу увагу заслуговують моделі соціалізації особистості Ж. Піаже, Дж. Г. Міда. Вони дозволяють зрозуміти не тільки етапи і механізми становлення особистості в дитинстві, а й формування просоціальної поведінки.

На думку Дж. Міда, процес формування особистості складається з трьох етапів: етап імітації – копіювання поведінки дорослих, без її розуміння; ігровий етап – розуміння поведінки як процесу виконання певних ролей; етап колективних ігор, коли діти вчаться усвідомлювати сподівання не лише однієї людини, а й усієї групи в цілому [1, с.131–143.].

У соціології відповідальність пов'язується з такою категорією, як просоціальна поведінка, в якій закладені будь-які дії, спрямовані на благополуччя інших людей. Діапазон цих дій широкий – від люб'язності до допомоги людині, яка потрапила в біду. В цілому соціологія пов'язує відповідальність з такими факторами, як просоціальна поведінка, спрямована на благополуччя інших людей; відповідальність перед народом і нацією у політичній, економічній, соціальній і культурній сферах [32, с.32-37.]

Психологи, здебільшого, розглядають відповідальність як рису характеру. Однак окремі дослідники (Б. Г. Ананьєв, С. Л. Рубінштейн) у своїх працях зазначають, що відповідальність проявляється не лише в характері, але й у почуттях, свідомості, світосприйнятті, різних формах поведінки. Відповідальність, з точки зору С. Рубінштейна, є втіленням істинного, найглибшого і принципового ставлення до життя. Під відповідальністю він розуміє не тільки усвідомлення всіх наслідків вже скоєного, але й відповідальність за все втрачене [44].

О. Власова визначає відповідальність, як автономію, добровільне здійснення необхідності в межах і формах, які суб'єкт відповідальності визначає самостійно. Звідси автор основними характеристиками відповідальності вважає:

- самостійність як здійснення особистістю вибору способу діяльності (або спілкування) й досягнення результату під час встановлення як рівня складності діяльності, так і часу та меж, потрібних для її здійснення;
- незалежність від зовнішнього контролю внаслідок перетворення зовнішнього обов'язку на внутрішню потребу, що регулюється завдяки самоконтролю;
- усвідомлення цілісності завдання, що виконується (відповідальна людина знає, що вона робить, має чіткі особистісні критерії діяльності й передбачає наслідки власних дій);
- упевненість у своїх силах, сумісність їх із прийнятим завданням (безвідповідальна людина береться за неможливу справу або обіцяє неможливе) [18].

Т. Гаєвая одним із механізмів моральної відповідальності визначає совість. Совість, на її думку, це здатність співвідносити реальну або передбачувану поведінку людини з тим позитивним обличчям, яке відповідає її універсальній суті і спрямовує її вчинки необхідним чином. Совість також здійснює процес морального прогнозування в тих випадках, коли логічна орієнтація в ситуаціях і наслідках неможлива або ускладнена. Таким чином, моральна відповідальність відіграє роль життєстверджуючого світоглядного почуття особистості [20].

К. Муздибаєв визначав відповідальність як якість, що характеризує типовість особистості, яка формується в процесі її соціалізації. Центральна тенденція еволюції відповідальності проявляється у виникненні додаткового механізму контролю, показником якого є перенесення інстанції, перед якою суб'єкт відповідає, із зовнішнього рівня у внутрішній. Характеризуючи відповідальності особистості, автор вказує, що відповідальна людина не цинічна, не ворожа, слухняна, витримана, комунікабельна, спокійна, ліберальна. Загальною для всіх цих супутніх якостей є нормативність

особистості, її лояльність до групових стандартів і добросовісність у виконанні своїх обов'язків [38].

Отже, узагальнено психологи трактують відповідальність особистості так: відповідальність з моральною цінністю; проявляється як у характері, так і в почуттях, свідомості, світосприйнятті, у різних формах поведінки; це обов'язки, свобода вибору; здатність людини детермінувати події та дії; стимул і показник моральної зрілості особистості у регулюванні суспільних відносин.

Не обійшли увагою проблеми відповідальності й дослідники в галузі педагогіки. Проблеми виховання відповідальності знайшли відображення у наукових підходах І. Беха, Г. Беленької, С. Васильєвої, О. Кононко, А. Макаренка, В. Сухомлинського, А. Петровського та інших.

У вітчизняній педагогіці одним з перших відповідальність як соціальну якість розкрив А. Макаренко. На його думку, відповідальність формується на засадах чіткого фіксування обов'язків колегіальності, залучення кожного до керівництва, встановлення наочної конкретної єдності інтересів колективу й особистості. Включення вихованця в цю систему відповідальних залежностей є визначальною умовою формування відповідальності особистості [36].

У педагогічній системі В. Сухомлинського відповідальність розглядається як здатність особистості формулювати обов'язки, виконувати їх, здійснювати самооцінку і контроль. Як зазначає автор, ці компоненти можуть бути реалізовані за умови включення вихованців у суспільно корисну, пізнавальну та трудову діяльність, через які дитиною привласнюється морально-трудова досвід, утверджуються переконання, соціалізуються вчинки, розвивається сприйнятливості до слова вчителя, його особистого прикладу [50].

В. Сухомлинський розглядає відповідальність у тісному взаємозв'язку з категорією «совість». На його думку, вона є центральним утворенням у свідомості дитини, внутрішнім механізмом, що детермінує процес становлення індивіда як особистості, зокрема, розвиток її моральності.

Як зазначає О. Кононко, відповідальність є важливою складовою особистісного зростання дошкільника, інтегрованим показником його моральної вихованості і у своїй розвинутій формі передбачає самопокладання, ініціативу, дію за власною спонукою, без заохочень ззовні. Визначаючи її як базову якість у дошкільному дитинстві, науковець вказує на те, що вона включає серйозне ставлення до обов'язків, здатність надавати перевагу обов'язку перед розвагою; відповідати перед іншими за свої рішення та їхні наслідки; дотримання даного комусь слова, виконання обіцянки; послідовність у словах та вчинках; відчуття межі припустимої поведінки; бажання самовдосконалюватися; готовність визнати свої помилки; повинитися, розкаятися; вміння з власного бажання братися за складну або копітку справу [28].

Відповідальність розглядається як якість особистості у дослідженнях І. Беха. І. Бех вважає, що ця якість концентрує усвідомлений індивідом загальнозначущий обов'язок, повинність у вчинку, передбачає визнання людиною причетності до соціального природного буття, її власне переконання, моральний принцип, підсумок самоусвідомлення. Відповідальність, на думку І. Беха, є особливим мотивом людських вчинків, який відрізняється від усіх інших лише йому властивою рисою ідеальності. Саме наявність цієї риси у діяльності особистості сприяє її моральному розвитку і не перетворює відповідальність у засіб, за допомогою якого особистість прагне досягнути корисної для неї цілі. Моральну рефлексію вчений розглядає як дієвий механізм морального розвитку. З його точки зору, вона передбачає здатність індивіда осмислити свої прагнення, передбачити результати вчинків з урахуванням власної позиції та позицій інших людей, здатність до погодження цілей поведінки із засобами їх досягнення [8].

На думку І. Беха, рефлексія реалізується у формі діалогічного ставлення до себе (спілкування з собою як з іншим). Здійснення суб'єктом рефлексії, якій властиві диференціація суджень, їх одночасне вираховування, самокритика, часова тривалість доцільно розглядати як аналітичний етап, який має

завершуватися етапом синтетичним. При цьому усвідомлена моральна вимога трансформується у вчинок, але лише в плані уявлення, програвання у думках. План уявлення підвищує спонукальну силу і стійкість емоції, призводить до вольового акту. Уявне діяння дає змогу суб'єкту не просто зрозуміти моральну вимогу щодо поведінки, розглядаючи її ніби з боку, але й стати на позицію діючого суб'єкта. Саме логічна й інтелектуальна опосередкованість є основною властивістю розвиненої моральної функції, за допомогою якої відбувається заперечення реактивної поведінки і перехід до соціально нормованої [6].

У теорії виховання відповідальність також визначається як характерна якість суб'єкта діяльності і розглядається в контексті взаємозв'язку з самостійністю, ініціативністю, старанністю та іншими якостями. М. Левківський виділяє наступні ознаки відповідальної поведінки особистості: пунктуальність, вірність особистості у виконанні обов'язків, готовність відповідати за наслідки своїх дій. Це, в свою чергу, передбачає чесність, гідність, принциповість, справедливість. Зазначені якості, на думку дослідника, можуть бути реалізовані за умови розвитку емоційних рис і здатності до співпереживання, терпимості, толерантності. Виконання обов'язку неможливе без вольових якостей та зусиль: цілеспрямованості, наполегливості, старанності, стійкості та ін. [34].

Г. Беленька, С. Васильєва, Н. Гавриш та інші фахівці визначили такі структурні складові відповідальності: знання норм і правил поведінки в соціумі; володіння практичними уміннями з різних видів діяльності; ставлення до діяльності та суб'єктів взаємодії, емпатія усвідомлення значущості виконуваних дій чи діяльності; прогнозування можливих наслідків своїх дій та вчинків [13].

За даними дослідження Л. Якименко, сучасна особистісно орієнтована освітня парадигма визначає новітнє ставлення до особистості дошкільника як активного, творчого, відповідального, компетентного суб'єкта освітнього процесу. Державний стандарт дошкільної ланки освіти основним завданням визначив опанування дитиною наукою жити. Особливо вагомо сформував в

зростаючій особистості стійкі суспільно значущі способи поведінки, відповідальне ставлення, здатність до самостійного критичного мислення, соціальну й моральну зрілість. На думку автора, зміст поняття «відповідальність» має структуру, яка складається з трьох компонентів: когнітивного, емоційного та поведінково-результативного [54].

Науковий підхід Т. Сидорової дещо відрізняється від попередньої думки. Відмінність полягає в тому, що автор виділяє зовнішню структуру і внутрішню. Внутрішня структура включає: правильне розуміння дитиною соціальних норм (правових і моральних), передбачення наслідків своєї діяльності; відповідальну мотивацію (систематичне виконання своїх обов'язків, доведення дорученої справи до кінця та ін.) [43]

Виділена Т. Сидоровою зовнішня структура подібна до структури, яку характеризує В. Сахарова. Дослідник вважає, що структура відповідальності складається з чотирьох компонентів, а саме: суб'єкт відповідальності (той, хто відповідає); інстанція, тобто перед ким відповідає особистість; об'єкт відповідальності - за що вона відповідає; санкція, тобто міра відповідальності і вплив.[47]

Науковці А. Брушлінський, О. Кононко, М. Савчин зазначають про те, що в основі відповідальності дітей старшого дошкільного віку лежать знання про сутність самого поняття, моральні норми, доступні розумінню дітей даної вікової категорії. На основі цього визначається когнітивний компонент базової якості особистості [29, с. 12–13].

Підсумовуючи трактування відповідальності представниками різних наук, можна зробити наступне узагальнення: відповідальність – інтегральна характеристика, базова якість особистості, характеризує соціальний суб'єкт з точки зору виконання ним соціально-правових чи моральних потреб. Науковцями виділяються окремі види відповідальності: індивідуальна, групова, колективна, моральна, політична, правова (юридична), громадянська, адміністративна, кримінальна, професійна, матеріальна. Відповідальність може бути перед іншою людиною, суспільством, окремими соціальними інститутами.

Вказана якість передбачає уміння особистості здійснювати контроль діяльності й поведінки, виконувати норми і вимоги, давати їм оцінку, усвідомлювати необхідність виконання своїх обов'язків. Внутрішньою основою почуття обов'язку і формування мотивації до відповідальної поведінки є совість. Міра відповідальності взаємопов'язана зі свободою вибору.

1.2 Динаміка розвитку відповідальності в дошкільному дитинстві

У Базовому компоненті дошкільної освіти, що є державним стандартом першої ланки освіти України, зазначено: «На кінець дошкільного періоду життя в дитини мають бути сформовані базові характеристики особистості: довільність, самостійність і відповідальність, креативність, ініціативність, свобода поведінки і безпечність, самосвідомість, самоствавлення, самооцінка» [4, с. 5.]

Це засвідчує спрямованість дошкільної освіти на вирішення завдань соціальної адаптації та формування психологічної готовності особистості до життя у сучасному соціумі.

Розуміння процесу формування моральної свідомості особистості, отже й такої моральної риси, дитини як відповідальність, дає теорія морального розвитку Л. Колберга. Згідно з цією теорією, мораль певною мірою притаманна кожній людині, інакше вона не може вважатися людиною. Проте мораль буває різною, а моральність особистості не виникає спонтанно – вона формується під впливом низки факторів. За теорією Л. Колберга, моральний розвиток особистості відбувається поетапно. Ці етапи взаємозалежні і тісно пов'язані з когнітивним розвитком особистості. Відповідальність як складник моральності, відповідно, також формується поетапно, на основі знань й розвивається у напрямі від виконавської до усвідомленої [55, с. 31–53.].

Згідно підходу І. Беха, у дошкільному віці відповідальність певною мірою характеризує ставлення дитини до оточуючих і полягає у вмінні дитини спрогнозувати (передбачити) реакцію дорослого чи іншої дитини на її вчинок.

Тому стосовно одних людей дитина виявляє відповідальність, щодо інших – ні. Якщо дорослий висуває чіткі вимоги до поведінки і діяльності дитини, надає оцінку її діям і досягненням – дитина поводитиметься відповідально. Якщо ж вимоги постійно змінюються, а поведінка й діяльність дорослими не оцінюються чи оцінюються формально, у дитини не буде стимулу до відповідальних дій. Педагогічною основою формування відповідальності в дошкільному віці виступає така організація життя дитини, в результаті якої у дітей формується звичка до дисциплінованості і поваги до оточуючих, розуміння не лише їхніх потреб, але й станів (радісний, задоволений, засмучений, розгублений, втомлений, хворий тощо). Дитина має відчувати себе причетною до життя людей найближчого оточення, змін у ньому, його атмосфері та успішності функціонування. За таких умов відповідальність може виступати мотивом вчинків дитини. Також І. Бех підкреслює, що відповідальність виявляється лише у вільних вчинках та діях особистості, тому для її формування і вияву дітям слід надавати можливість діяти самостійно і самостійно здійснювати моральний вибір [7, с. 76–89].

Відповідальність не виникає сама по собі. Вона бере початок у ранньому дитинстві й проявляється у належному виконанні дитиною вимог дорослого, колективу однолітків і розвивається в процесі виховання в міру того, як дитина входить в різноманітні зв'язки та залежності від соціального оточення, інших людей. Саме у дитячі роки активно засвоюються моральні якості, тому й формування майбутнього громадянина напряму залежить від родинної та суспільної атмосфери. О. Кононко пише: "Суспільству потрібні життєздатні, самостійні, практично вмілі, творчі люди з розвиненим почуттям відповідальності, гідності, совісті, тому пріоритетним є ціннісний, соціально-моральний розвиток особистості з перших років її життя" [28].

За даними досліджень Г.Беленької, С.Василь'євої, Н.Гавриш та інших фахівців, елементарні прояви почуття відповідальності у дітей можна спостерігати вже на межі раннього і дошкільного віку, тобто тоді, коли відбуваються такі психологічні зміни в особистості дитини, як усвідомлення

свого «Я», зародження самосвідомості, прагнення виділитися з-поміж людей, що її оточують. У старшому дошкільному віці градація між відповідальною і безвідповідальною поведінкою дитини чітко проявляється. Вихователі, які мають досвід роботи з дітьми дошкільного віку, засвідчують, що малюки здатні до відповідальної поведінки і прагнуть до неї, якщо постійно бачать відповідний приклад з боку дорослих, мають можливість вправлятися і отримують оцінку своїх дій [13].

Як підкреслює Г.Беленька, перші знання про прийняті (і дотримувані) у суспільстві норми взаємин дитина раннього віку отримує шляхом спостережень за поведінкою дорослих, а засвоює шляхом наслідування і вправляння. Значущість особи дорослого у її житті стимулює дитину наслідувати поведінку дорослих. Відповідно, саме приклад дорослого виступає основним методом впливу на малюка. В подальшому, у дошкільному віці, дитина здатна засвоїти і систематизувати досить складну інформацію через мовлення і наочність. Проте отримані знання лише підтверджують чи спростують результати попереднього досвіду соціалізації дитини у найближчому середовищі – родині. Саме тому на батьків дітей дошкільного віку і осіб, що їх заміщують, покладається велика відповідальність як за власну поведінку, так і за зміст та емоційне забарвлення знань дітей про норми і правила моральної поведінки [12, с.19-24.].

Заслуговує на увагу узагальнення Г.Беленької, згідно з яким відповідальність є базовою якістю особистості. Формування відповідальності починається з того моменту, коли дитина здатна виконати короткотривале доручення дорослого. Найбільш інтенсивно формування відповідальності відбувається у віці від п'яти до десяти років, коли дитина активно засвоює знання і будує взаємини з оточуючими. Основою формування відповідальності виступає емоційна задоволеність дитини від позитивної оцінки її дій значущими дорослими, позитивний приклад дорослих і товаришів, художня література, зразки для наслідування, що пропонуються екранними засобами,

насамперед через дитячі фільми та мультфільми, досвід спільної діяльності [11, с. 63-67.].

Як зазначає Н. Козлова, відповідальність виступає характеристикою будь-яких взаємин, що виникають і встановлюються між людьми, і стосується різних аспектів їхньої діяльності. Виявляється вона лише у вільних вчинках та діях особистості. Елементарні прояви почуття відповідальності у дітей можна спостерігати вже на межі раннього і дошкільного віку, тобто тоді, коли відбуваються такі психологічні зміни в особистості дитини, як усвідомлення свого – Я, зародження самосвідомості, прагнення виділитися з-поміж людей, що її оточують [27].

Приблизно з п'ятирічного віку дитина, перш ніж виконати трудове доручення дорослого, поцікавиться: навіщо це робити? для чого? Це є свідченням того, що дитина хоче зрозуміти мету діяльності. Якщо мета праці їй зрозуміла і сприйнята, дитина намагатиметься виконати її якнайкраще. У старшому дошкільному віці діти здатні й до самооцінки результатів своїх дій, співвіднесення мети та отриманого результату. Важливого значення набуває й мотивація діяльності. За зрозумілої мотивації вони починають ставитися до виконуваної роботи з належною відповідальністю [13].

На думку С. Ладивір, емоції є своєрідним зовнішнім виявом внутрішнього світу дитини. Різноманітні переживання, що виникають у дитини в численних життєвих ситуаціях уже в перші роки життя, взаємодіючи, створюють своєрідне емоційне світосприймання. Внаслідок систематичних повторень закладається так званий емоційний фундамент духовного буття дитячої особистості, який водночас є важливим додатком до джерела всіх проявів її активності. Використання дорослим оцінок дій та вчинків дитини, що призводять до виникнення у неї позитивних емоцій, сприяє закріпленню навичок моральних дій. Схвалення перших проявів відповідальної поведінки дитини, дотримання нею домовленостей/правил співжиття серед інших людей, ініціативності у моральних вчинках має бути обов'язковим атрибутом взаємин дорослого і дитини, оскільки є спонукою розвитку відповідальності. Вияв

дорослим позитивних емоцій сигналізує дитині про правильність її дій і викликає задоволення від їх результату [33, с. 148-166].

У педагогічних і психологічних дослідженнях О. Борисової, К. Клімової, В. Котирло показано, що відповідальність дітей старшого дошкільного віку - не випадкове, епізодичне явище, а відносно стійке утворення – якість, що активно формується. Вона проявляється у взаємовідносинах з оточенням (батьками, педагогами, однолітками) за умови виявлення з їхнього боку до дитини довіри та пред'явлення до неї певних, чітко сформульованих, вимог. Їх сприйняття залежить від емоційного ставлення дитини до дорослого чи однолітка, від характеру їхніх взаємин. Емоційна прихильність дитини до близьких спонукає до відповідального виконання прохань, завдань та розпоряджень. Старший дошкільник з радістю відгукується на звернення дорослих та однолітків, яких він любить і поважає [31].

У дошкільному дитинстві відбувається активне становлення основних особистісних якостей, у т. ч. й відповідальності. Л. Венгер, В. Мухіна вважають, що в старшому дошкільному віці дитина здатна усвідомлювати моральний сенс відповідальності. В грі та повсякденному житті, у стосунках із значущими дорослими та однолітками вона отримує достатній досвід відповідальної поведінки. Від рівня моральної культури сім'ї, розвиненості відчуття відповідальності в дошкільні роки залежить ставлення дитини до шкільного навчання та в подальшому до життя в цілому. Активне включення дитини в соціум, її власна активність дозволяє їй набувати досвід відповідальності та результати своїх дій, своєї праці [16].

Результати психологічних досліджень Л.Виготського, О.Кононко, С.Ладивір, Г.Люблінської, С. Рубінштейна, Т. Фасолько доводять, що успішне усвідомлення дитиною важливих морально-етичних норм базується на її емоційній сфері. Якщо доросла людина осягає будь яку інформацію спочатку розумом, потім кваліфікує своє чуттєве враження від неї і у подальшому вдається до відповідної активної дії, то дитина дошкільного віку спочатку діє, потім диференціює свої чуттєві враження і лише тоді осягає інформацію

розумом. Позитивне емоційне забарвлення якщо не процесу, то результату моральної дії виступає необхідною умовою формування такого складного морального почуття, як відповідальність. [51,с. 3-4 ; 33,с. 148-166; 29,с. 12–13].

Отже, згідно підходів різних науковців основою відповідальності є засвоєння моральних норм та правил, схвальна або негативна оцінка з боку дорослого, розвиток почуття емпатії. Проаналізовані літературні джерела дозволяють говорити про те, що в дошкільному віці відповідальність формується поступово й кожен віковий період характеризується своїми особливостями. В загальному визначено, що чим доросліша дитина, тим більше вона здатна проявляти відповідальність.

1.3. Аналіз підходів до розвитку відповідальності у дітей шостого-сьомого років життя у діючих програмах

Дошкільна освіта є найпершою освітньою ланкою, а заклад дошкільної освіти – освітня організація, у якій забезпечується суспільне виховання і навчання дітей дошкільного віку. Зміст роботи з дітьми у закладах дошкільної освіти України значною мірою забезпечується та координується за допомогою програм розвитку і виховання дітей дошкільного віку. Для України як незалежної держави досвід існування розмаїття програм є абсолютно новим і невідомим, оскільки до часів незалежності педагоги були позбавлені права на творчість, свідоме прийняття рішень, визначення концепції роботи, інноваційний пошук. Можливо, саме через брак такого досвіду на шляху становлення програмового забезпечення сучасної дошкільної освіти виникає дуже багато нез'ясованих та дискусійних питань.

Відповідно до листа Міністерства освіти і науки України від 20.06.2013 № 1/9-446 «Щодо організації роботи в дошкільних навчальних закладах у 2013/2014 навчальному році» реалізація Базового компонента дошкільної освіти забезпечується освітніми програмами та навчально-методичною літературою, що затверджена або рекомендована Міністерством освіти і науки

України чи схвалена для використання в закладах дошкільної освіти комісією з дошкільної педагогіки та психології Науково-методичної ради з питань освіти Міністерства освіти і науки України.

У 2019-2020 навчальному році **чинними** є комплексні освітні програми:

- програма розвитку дитини від народження до шести років «Я у Світі» - нова редакція (О.Кононко).
- програма розвитку дитини дошкільного віку «Українське дошкілля» (О.Білан, за загальною редакцією О. Низковської);
- освітня програма «Впевнений старт» для дітей старшого дошкільного віку (Н. Гавриш, Т. Панасюк, та ін. за заг. наук. ред. Т. Піроженко).
- освітня програма для дітей від 2 до 7 років «Дитина» (наук. кер. В. Огнев'юк, авт. кол. Г. Беленька, О. Богініч, Н. Богданець-Білокаленко та ін.);
- освітня програма «Дитина в дошкільні роки» (науковий керівник Крутій К.Л.);

Вище вказані програми характеризуються різними підходами до виховання особистості дошкільника, а зокрема до формування відповідальності у дітей шостого-сьомого років життя в умовах закладу дошкільної освіти.

Проаналізуємо кожну вказану програму щодо підходів до формування відповідальності у старших дошкільників.

Програма розвитку дитини від народження до шести років «Я у Світі» розроблена за віком дітей: вік немовляти, ранній вік, молодший та старший дошкільний вік. Кожна вікова категорія представлена в межах освітніх ліній: «Особистість дитини», «Дитина в соціумі», «Дитина в природному доквіллі», «Дитина у світі культури», «Діяльність дитини», «Дитина в сенсорно-пізнавальному просторі», «Мовлення дитини»,

У новій редакції програми у віковій категорії «Старший дошкільний вік» в межах освітньої лінії «Особистість дитини» автори зазначають, що саме в цей період активно розвивається довільна поведінка. Дитина починає розуміти, що

кожній людині доводиться долати певні труднощі протягом життя, навчається докладати зусиль задля виконання розпочатої справи. Все це є передумовами формування відповідальності.

Дана програма уперше заявила про совісність як базову якість. Оновлений варіант програми базується на розвитку досвіду дитини, формуванні цілісної наукової картини світу.

О. Кононко визначає основні освітні завдання в напрямі формування відповідальності у дітей старшого дошкільного віку:

1. Формувати адекватну самооцінку, розвивати рефлексію.
2. Розвивати світогляд дитини (розумний погляд на людей, природу, предмети, що її оточують).
3. Сприяти тому, щоб дитина розуміла, що її власна точка зору не є єдино правильною, що існують й інші думки.
4. Формувати уявлення про себе, свій потенціал, можливості та уміння брати відповідальність на себе.
5. Навчати дотримуватись безпечної поведінки у соціумі й відповідати за свої вчинки, слова та дії.
6. Розвивати впевненість у собі, у своїх силах, можливостях, сприяти їх розвитку.
7. Вчити брати на себе відповідальність, діяти самостійно, впевнено.
8. Плекати вміння не комплексувати щодо власних недоліків, намагатися їх позбутися.
9. Розвивати здатність обирати, надавати перевагу чомусь/комусь, відмовляти у прихильності.
10. Формувати установку щодо безпечної та відповідальної поведінки серед інших.

Показники компетентності старшого дошкільника на кінець дошкільного віку у напрямі формування відповідальності вихованців О. Кононко зазначила в пункті «Відповідальність». Автор наголошує на важливості прояву таких: намагається реалізовувати свої основні права та виконувати обов'язки; може з

власної ініціативи покласти на себе відповідальність за когось, щось; розуміє, що запропоновані нею ініціативи, пропозиції, прийняті рішення впливають на людей, які її оточують, позначаються на їхньому самопочутті; спокійно залишає цікаву гру й переключається на виконання соціально важливої справи.

За програмою розвитку дитини від народження до шести років «Я у Світі», для оптимального формування відповідальності у дітей педагог має спрямовувати увагу на розвиток довільної поведінки, адекватної самооцінки, підтримувати ініціативу самостійності старших дошкільників, допомагати в разі потреби. Слід створити умови для оптимального розвитку відповідальності як однієї з базових якостей особистості.

Згідно підходів авторів вказаної програми, у дітей старшого дошкільного віку за умови безперервного виховного впливу, з'являється більш стійке й чітке уявлення про себе, глибоке й серйозне відношення до себе. Оцінка та пояснення педагога, набутий власний досвід успішних та неуспішних результатів діяльності сприяє становленню загальної та часткової (в залежності від ситуації) самооцінки. Дитина аналізує свою діяльність, вчинки, дії та результати, які отримала, наскільки серйозно та відповідально поставилась до виконання справи.

Таким чином, проаналізувавши програму розвитку дитини від народження до шести років «Я у Світі», можна зробити висновок про те, що в процесі формування відповідальності важливо враховувати вікові й індивідуальні особливості дітей. Як наголошують автори програми, доцільно розвивати у дошкільників, з одного боку, елементарні уявлення про себе, свої потреби, бажання й можливості їх задовольнити; з другого – вміння відповідально ставитися до виконання доручень, проявляти відповідальну та безпечну поведінку в процесі життєдіяльності [53].

Аналіз наступної програми розвитку дитини дошкільного віку «Українське дошкілля» (О. Білан, за загальною редакцією О. Низковської) дозволяє говорити, що її структура дещо схожа на попередню програму, яку ми проаналізували, але відрізняється тим, що більш спрямована на фізичний

розвиток. В межах нашого дослідження, нас цікавить вікова категорія «Старший дошкільний вік (шостий рік життя)».

О. Білан надає психологічну характеристику дітям старшого дошкільного віку в пункті «Воля», «Почуття», де зазначає, що саме в цей період дошкільного дитинства формуються такі почуття, як відповідальність, справедливість, адекватне переживання успіхів та невдач, стриманість, колективізм, дисциплінованість. У шість років діти здатні обмежувати свої бажання, розсудливо оцінювати результати своїх дій. Стійкішим та тривалішим стає контроль власної поведінки. Формуються елементи самоконтролю [42].

В освітній лінії «Дитина в соціумі» автор зазначає, що до вікових можливостей належать уміння дошкільника диференціювати схвалювану та несхвальну поведінку, вчиняти по совісті, підтримувати справедливість. У дошкільника розвиваються такі риси, як дисциплінованість, відповідальність, здатність обмежити свої бажання.

В даній програмі визначено освітні завдання щодо формування відповідальності у дітей:

1. Поглиблювати знання дітей про загальнолюдські цінності: доброту, чесність, справедливість, повагу та ін.
2. Створювати належні умови для розвитку соціальної компетентності дитини, розвивати соціальні емоції: бажання допомогти, співчуття.
3. Виховувати культуру своєї діяльності: організовувати свою працю, заняття, уміння планувати, відповідально ставитися до того, що виконує, завершувати справу до кінця, намагатися досягти позитивного завершення.
4. Виховувати відповідальну, культурну поведінку в громадських місцях.
5. Формувати загальне поняття «культура людини» [42].

У пункті «Духовне виховання» О. Білан радить формувати у дошкільників уявлення про духовні норми взаємодії між людьми: чесність, відповідальність, справедливість, повагу, співчуття, доброзичливість. Автор підкреслює важливість навчання розв'язуванню спірних питань, правильному

реагуванню на асоціальні вчинки, відповідальній, справедливій, совісній поведінці[42].

У пункті «Ставлення до ровесників та інших дітей» автор програми наголошує на посилення уваги до виховання морально-вольових якостей дошкільників: наполегливість і відповідальність у досягненні позитивних результатів, дисциплінованість, організованість, уміння діяти в інтересах однолітків.

О. Білан визначила наступні показники компетентності дитини:

- має уявлення про стосунки в родині та соціумі;
- виявляє стриманість у негативних судженнях, розуміючи відповідальність за це;
- виявляє товаристські стосунки з ровесниками, розуміє відповідальність за молодших дітей;
- здатна пояснити свої дії та вчинки, може засудити їх або виправдати;
- допомагає батьками та іншим членам сім'ї;
- здатна аналізувати власну поведінку;
- виявляє відповідальну поведінку у громадських місцях [42].

В межах програми «Українське дошкілля» О. Білан зазначає, що процес формування відповідальності в дітей шостого-сьомого років життя відбувається через:

- використання художніх творів;
- співпрацю з сім'єю;
- використання музичних творів [42].

Отже, дана програма спрямована на фізичний та духовний розвиток дитини, на розвиток моральних якостей. Також за допомогою даної програми формуються важливі якості дітей-дошкільників: чесність, відповідальність, справедливість, організованість, уміння обґрунтовувати власні думки та дії, дисциплінованість, співчуття, здатність допомагати іншим, брати на себе

відповідальність за виконання того чи іншого завдання, намагання досягти позитивного результату.

Освітня програма «Впевнений старт» для дітей старшого дошкільного віку (Н. Гавриш, Т. Панасюк, та ін. за заг. наук. ред. Т. Піроженко) розроблена за різними видами діяльності дітей п'яти-шести років. У розділі «Характеристика психологічної зрілості дошкільника» автори програми зазначають, що психологічна розвиненість старшого дошкільника характеризується можливістю дитини виявити свою продуктивну активність у взаємодії з навколишнім середовищем у різних видах діяльності. Психологічний розвиток передбачає фізичний, пізнавальний, емоційний та особистісний розвиток дитини.

Щодо відповідальності дітей автори програми зазначають у пункті «Життєві навички (компетентності)», які необхідно сформувати у дітей старшого дошкільного віку. До них віднесено наступні: помічає розбіжності між людьми та враховує це у міжособистісних відносинах; має комунікативно-мовленнєві навички; вміє демонструвати власні та спільні досягнення; виявляє готовність брати на себе відповідальність за виконання справи; вміє взаємодіяти з іншими (вміння слухати іншого, миритися, вибачатися, вибачати, і не ображати, здатність співчувати, надавати та просити про допомогу) [39].

Н. Гавриш, Т. Панасюк, Т. Піроженко визначили пріоритетні форми організації життєдіяльності дітей та засоби особистісного розвитку дітей для вирішення освітніх завдань: різні види занять: інтегроване, комплексне, предметне; складання карти активностей; підгрупова робота «4x4»; ситуація вибору «Один/два/три +»; «Коло друзів»; проблемна ситуація; активне слухання; активне спілкування: діалог, полілог; виставка-презентація дитиною своїх діяльнісних досягнень; самопрезентація «Хочу сказати»; дитячий фільм-зал [39].

Як зазначають автори програми, в процесі реалізації цих форм організації життєдіяльності буде досягатися основна мета роботи вихователів у закладі

дошкільної освіти щодо формування у дітей шести-семи років відповідальності, сприяння вияву її у повсякденному житті [39].

Порівняно з програмами, проаналізованими вище, маємо зауважити, що проблема відповідальності у освітній програмі «Впевнений старт» для дітей старшого дошкільного віку піднімається не так гостро, їй приділено незначну увагу.

Наступною діючою освітньою програмою К. Крутій є *«Дитина в дошкільні роки»*. Дану програму спрямовано на інтереси та цінності дитини, урахування вікових можливостей дітей, на збереження дитячої субкультури, всебічний розвиток дошкільника, взаємозв'язок усіх сторін життя. Дана програма поділена за віковими періодами. Кожен віковий період вміщує освітні лінії. Проблема відповідальності найбільше представлена в межах освітньої лінії «Дитина в соціумі», а саме в пункті «Соціалізація. Сім'я. Родина» та «Соціалізація. За межами сім'ї, родини, житла».

Змістом та завданнями даного розділу програми передбачено: формування культури особистості; вправління у шанобливому ставленні до дорослих; виховання дбайливого, відповідального ставлення до малюків та людей літнього віку, прищеплення уміння допомагати їм; сприяння самостійності дошкільників у застосуванні отриманих знань у різних видах діяльності: творчій, комунікативній, ігровій.

Показниками соціальної компетентності, на думку К. Крутій, слугують: орієнтація у правилах культури поведінки, володіння різними формами та засобами спілкування; прояв турботи, уваги, доброти; уміння просити допомогу та допомагати самому; розуміння різного настрою дорослих та однолітків та врахування його під час спілкування; відповідальне ставлення до розпочатої справи, прагнення до отримання позитивного результату; здатність керувати своєю поведінкою, прагнення діяти та спілкуватися так, щоб не заважати іншим; розуміння своєї соціальної відповідальності у партнерських взаємовідносинах з дітьми свого віку.

Програма «Дитина в дошкільні роки» пропонує основні шляхи реалізації освітньої лінії «Дитина в соціумі», в тому числі вирішення проблеми формування відповідальності у дітей шести-семи років:

1. Організація проблемно-ігрових та проблемно-практичних ситуацій, які потребують прояву відповідальності з боку дитини.
2. Проведення занять з ознайомлення дошкільників з поняттям відповідальність та всього, що його стосується.
3. Організація співпраці дітей у спільній діяльності гуманістичної спрямованості: прояв турботи, доброти, відповідальності.
4. Проведення спільних сюжетно-рольових, предметних, театралізованих ігор, ігор з правилами соціального спрямування.
5. Проведення етичних бесід про культуру поведінки, моральні вчинки, моральні якості, життя людей різного віку, різного соціального статусу.

За програмою «Дитина в дошкільні роки» формування відповідальності у дітей шостого-сьомого років життя відбувається через ознайомлення дітей з поняттям «відповідальність» та через організацію різних методів та форм роботи з дошкільниками. Серед них: заняття, ігри, бесіди, спільна діяльність. Отже, вище вказана програма формує та розвиває базові характеристики у дітей дошкільного віку, а саме: ініціативність, креативність, відповідальність, самостійність, довірливість, незалежність та безпеку поведінки, самосвідомість. Серед усіх якостей значну увагу приділено відповідальності. [23].

Діюча освітня програма для дітей від 2 до 7 років «Дитина»(наук. кер. В. Огнев'юк, авт. кол. Г. Беленька, О. Богініч, Н. Богданець-Білокаленко та ін.) базується на думці, що дошкільна освіта є невід'ємним соціальним та культурним явищем, супутником еволюційного поступу людства. Педагогами дошкільна освіта розглядається як спеціальна сфера соціального життя, своєрідний соціокультурний феномен, сутнісна характеристика суспільства, етносу, людської цивілізації, способів її самозбереження і розвитку, єдність навчання, виховання, розвитку й саморозвитку особистості.

Реалізація даної програми передбачає досягнення мети дошкільної освіти, яка полягає у формуванні основ світогляду цілісної, життєво активної, гуманістично спрямованої особистості – громадян демократичного суспільства, які у своїй життєдіяльності будуть сповідувати національно-культурні, громадянські та загальнолюдські цінності. Педагоги та батьки мають розуміти свою відповідальність за майбутнє суспільства загалом, дітей – зокрема.

У розділі «Дитина в соціумі» розкривається зміст роботи з ознайомлення дітей із суспільним довкіллям та трудового виховання, а саме формування навичок самообслуговування, долучення до побутової та господарської праці, відповідального ставлення до доручень, праці в природі.

Згідно освітньої програми для дітей від двох до семи років, у процесі пізнання дитина рухається від розуміння назв та призначення предметів та явищ, які її оточують до розуміння причинно-наслідкових зв'язків у соціальному та предметному світі. Результатом взаємодії дошкільника із предметним та соціальним середовищем має стати набуття життєвого досвіду, сформоване на формування відповідального ставлення до життя, що є основою активної громадянської позиції.

Основними освітніми завданнями в межах розділу «Дитина в соціумі» є:

- поглиблювати знання дитини про предметний світ, звертати увагу на значення краси й привабливості предметів;
- вчити називати особливості й суттєві ознаки предметів, розуміти взаємозв'язок між їхніми властивостями та призначенням;
- відповідально ставитися до використання предметів у побуті та господарстві;
- формувати морально-етичні уявлення про стосунки з однолітками та дорослими;
- виховувати здатність активно діяти в суспільному довкіллі, брати на себе відповідальність за виконання простих та складних завдань.

Згідно підходів авторів програми, здійсненню завдань з формування відповідальності у дітей шести-семи років, сприятиме зміст педагогічної

роботи, який включатиме інформацію про родину, а саме про сім'ю як найвищу цінність людства, про взаємини людей, різні професії та їх важливість у соціумі. Не менш важливим у формуванні відповідальності є напрям економічного виховання дошкільників, а саме формування розуміння того, що всі люди мають певні потреби й працюють задля їх задоволення і несуть відповідальність за результат.

Таким чином, аналіз діючих освітніх програм для дітей дошкільного віку засвідчив, що кожна з них характеризується своїм підходом до формування у дітей відповідальності. В процесі аналізу цих програм зафіксовано наявність в них спільного і відмінного, зокрема відмінність у кількості уваги, приділеної проблемі відповідальності, змісту педагогічної роботи в межах досліджуваної проблеми та пропонованих методів і форм роботи, які сприятимуть підвищенню рівня відповідальності у дітей шести-семи років. Головною ідеєю процесу формування відповідальності у даних програмах є орієнтація на особистість дитини, врахування її вікових та індивідуальних можливостей, надання знань в даній галузі та формування свідомого ставлення до важливості даної якості у теперішньому та майбутньому часі.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

У першому розділі було проаналізовано відповідальність як психолого-педагогічну проблему. Проаналізовано наукові підходи до відповідальності з точки зору філософії, психології та педагогіки. Завдяки вивченню наукових джерел уточнено зміст поняття «відповідальність», визначено спільне й відмінне у наукових підходах науковців до формулювання досліджуваного поняття. На основі наукових джерел уточнено структуру відповідальності.

Аналіз наукових праць видатних педагогів і психологів минулого й сучасності доводить, що період дошкільного дитинства відіграє провідну роль у становленні особистості, формуванні в дитини відповідальності саме в цей період життя, здатності певним чином впливати на умови життєдіяльності, усвідомлювати власне „Я” та свою роль у суспільстві.

Аналіз наукових джерел дозволив зафіксувати динаміку розвитку відповідальності в дітей різного віку. Так, визначено, що розвиток відповідальності відбувається поетапно. Ці етапи взаємозалежні і тісно пов'язані з когнітивним розвитком особистості. У дошкільному дитинстві відповідальність певною мірою характеризує ставлення дитини до оточуючих і полягає в умінні дитини передбачити реакцію дорослого чи дитини на її вчинок. Тому по відношенню до одних людей дошкільник виявляє відповідальність, а до інших – ні.

З віком дитина стає більш здатною проявляти відповідальність. Дитина раннього, молодшого віку може виконувати певні доручення, але почуття відповідальності не є для неї мотивуючим. Вихованці п'яти-семи років при отриманні завдання цікавляться, для чого це потрібно робити, можуть уточнювати, яким чином краще виконати. Це говорить про те, що вони більш відповідально ставляться до виконання того чи іншого завдання.

Аналіз діючих освітніх програм для дітей дошкільного віку дозволив зробити висновок про те, що кожна програма характеризується особливим підходом до формування у дітей шести-семи років відповідальності. Головною ідеєю процесу формування відповідальності у даних програмах є орієнтація на особистість дитини, розвиток її свідомості та самосвідомості, врахування її вікових та індивідуальних можливостей.

РОЗДІЛ II. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ВИВЧЕННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДІТЕЙ ШОСТОГО-СЬОМОГО РОКІВ ЖИТТЯ В ДОШКІЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ ТА СІМ'Ї

2.1. Методика констатувального етапу дослідження

Метою констатувального етапу експерименту було визначення рівнів сформованості у досліджуваних шостого-сьомого років життя відповідальності та впливу виховання у закладі дошкільної освіти та сім'ї на розвиток вказаної якості у дітей 6-7 років.

Завдання констатувального експерименту:

1. Уточнити критерії, показники та компоненти відповідальності дітей старшого дошкільного віку.
2. Розробити методику констатувального етапу дослідження.
3. Діагностувати рівні сформованості відповідальності в дітей старшого дошкільного віку.
4. З'ясувати вплив виховання у закладі дошкільної освіти та сім'ї на прояви дошкільниками відповідальності.
5. Обґрунтувати педагогічні умови та розробити методику формування відповідальності, оцінити їх ефективність.

Задля вирішення вищевказаних завдань, було розроблено методику, що складалася з окремих дослідницьких процедур. Методика передбачала три напрями роботи: з дітьми старшого дошкільного віку, батьками вихованців старших груп та з педагогічним персоналом закладу дошкільної освіти. Реалізація цих напрямів була скерована на вирішення завдань, визначених в експериментальній частині дослідження.

Програма експерименту передбачала реалізацію трьох етапів.

Перший етап – підготовчий. На цьому етапі здійснювалися підбір і розробка діагностичних методик задля вивчення особливостей сформованості у старших дошкільників відповідальності та впливу виховання у закладі

дошкільної освіти та сім'ї, як чинників, що їх спричинили.

Другий етап – власне констатувальний експеримент, який проводився на базі ЗДО №23 «Розвивайко» у м. Ніжин. Експериментом були охоплені діти старшого дошкільного віку – 50 дітей, та їхні батьки – 50 осіб, вихователі чотирьох вікових груп: дві групи дітей старшого дошкільного віку та дві – середнього дошкільного віку, а також вихователь-методист – усього 9 осіб. Вихователі середніх груп та вихователь-методист були задіяні у зв'язку з тим, що вони часто замінюють вихователів старшої групи й тісно взаємодіють із дітьми.

Здійснений на теоретичному рівні аналіз проблеми відповідальності дітей шостого-сьомого років життя дозволив виокремити компоненти, критерії та показники сформованості відповідальності у дітей старшого дошкільного віку. Критерії та показники подано в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Критерії та показники сформованості відповідальності у дітей шостого-сьомого років життя

Критерії	Показники
Уявлення дошкільників про зміст «відповідальності», та її значення в житті людини.	<ul style="list-style-type: none"> • наявність знань про сутність поняття «відповідальність»; • усвідомлення основних моральних правил і норм; • знання про роль відповідальності у власному житті та житті інших людей; • передбачення результатів своєї діяльності, вчинків; • усвідомлення необхідності відповідати за виконання дорученого; • розуміння важливості своєї праці для інших; • розуміння значущості обов'язкового та якісного виконання доручення.

Продовження таблиці

1	2
<p>Позитивне емоційне ставлення до відповідальності; бажання бути відповідальною.</p>	<ul style="list-style-type: none"> · позитивне ставлення до відповідальності як моральної характеристики особистості; · відчуття морального задоволення від успішно виконаної справи та незадоволення недостатньо якісним виконанням; · готовність брати нові зобов'язання; · налаштованість на долаття труднощів, яка засвідчує мотиваційну готовність до відповідальної діяльності.
<p>Вміння діяти відповідально, цілеспрямовано, відповідно до норм моральної поведінки</p>	<ul style="list-style-type: none"> · прояв ініціативи під час виконання складних завдань; · організоване планування власних дій; · наполегливе виконання дорученої справи, здатність доводити розпочате до кінця; · прояви дисциплінованості, · довільність поведінки у виконанні соціально значущих завдань; · здатність долати труднощі у виконанні складних завдань.

Когнітивний компонент засвідчує міру розвитку у досліджуваних старшого дошкільного віку системи знань та уявлень про відповідальність.

Емоційно-ціннісний компонент характеризується позитивним емоційним ставленням до відповідальності як до базової якості особистості; бажанням бути відповідальною.

Поведінковий компонент визначає здатність дитини проявляти ініціативу, наполегливо виконувати доручення, доводити розпочату справу до логічного завершення, тобто прояви доцільної, адекватної поведінки відповідно ситуації.

З метою вирішення завдань констатувального етапу дослідження було застосовано комплексну методику, до складу якої увійшли: цілеспрямоване

спостереження за проявами відповідальної поведінки, дві індивідуальні бесіди з дітьми шостого-сьомого років життя, спостереження за діяльністю вихователів ЗДО у напрямі формування відповідальності у старших дошкільників, індивідуальна бесіда з вихователями, анкетування батьків.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА З ДОШКІЛЬНИКАМИ

Комплексна методика констатувального етапу дослідження, спрямована на вивчення особливостей розвитку у дошкільників відповідальності розроблялася з урахуванням виділених компонентів. Отже, до неї увійшли методи, за допомогою яких вивчалися знання, ставлення та поведінка досліджуваних. Нижче схарактеризовано кожний з них.

1. Підкогнітивний компонент

Бесіда №1.

Бесіда №1 передбачала визначення особливостей знань дітей старшого дошкільного віку про поняття «відповідальність», його значення в житті людини та як дана якість проявляється у життєдіяльності. Бесіда містила 8 питань. Перше питання передбачало перевірку розуміння дітьми змісту поняття «відповідальна людина». Наступні два питання спрямовані на виявлення того, як дитина оцінює себе та свої вчинки під кутом відповідальності. Всі наступні питання визначали наявність у дітей знань про відповідальність взагалі, власну відповідальність та практичні дії та вчинки, які дитина виконує, щоб вважатися відповідальною. Бесіда №1 проводилася індивідуально з кожною дитиною. Питання задавалися в тій послідовності, в якій вони зазначені у бесіді. Діти відповідали на всі питання бесіди. Усього на запитання бесіди відповідали 50 дітей, отже якісно-кількісної обробки зазнали 400 відповідей

Питання бесіди №1 подано у додатку А.

2. Підемоційно-ціннісний компонент

Бесіда №2.

За допомогою бесіди №2 визначалося ставлення дітей старшого

дошкільного віку до відповідальності як до важливої якості людини. Нас цікавило, наскільки цінують вихованці дану якість у себе та інших людей, як ставляться до відповідальних вчинків: власних, однолітків та дорослих. Також з'ясували, що відчувають діти при отриманні відповідального доручення.

Бесіда містила 7 питань. Перші чотири питання були відкритого характеру і передбачали виявлення позитивного/негативного ставлення дошкільників до відповідальності, а також того, чи готова дитина відмовитися від цікавого улюбленого заняття заради корисного, але не дуже цікавого. Наступні три питання були закритого характеру і мали варіанти відповідей. Вони спрямовані на визначення того, чи здатна дитина брати на себе відповідальність, що вона відчуває, коли отримує серйозне завдання, яке вимагає докладання зусиль та часу. Бесіда проводилася індивідуально з кожною дитиною. Питання задавалися в тій послідовності, в якій вони зазначені у бесіді. Діти відповідали на всі питання бесіди. Усього на запитання бесіди відповідали 50 дітей, отже якісно-кількісної обробки зазнали 350 відповідей.

Питання бесіди №2 подано у додатку Б.

3. Підповідінковий компонент

Важливим методом на констатувальному етапі дослідження виявилось *спостереження*. Метою спостереження було виявлення проявів відповідальності у старших дошкільників у різних ситуаціях.

Формами організації життєдіяльності дітей, в процесі яких проводилось спостереження: заняття, різні види прогулянок, самостійна ігрова діяльність, трудова діяльність. Цілеспрямоване спостереження проводилося у старших групах під час різних організаційних моментів. Кількість спостережень за кожною дитиною становила не менше трьох сеансів за кожним досліджуваним. Спостережувані дані фіксувалися на спеціальних бланках.

Спостереження

Мета: дослідити прояви відповідальності у старших дошкільників у різних формах організації життєдіяльності.

Завдання:

1. Дослідити особливості емоційних, вербальних, поведінкових реакцій дітей на інформацію про відповідальність та її значення у житті людини.

2. Визначити міру бажання бути відповідальним, виконувати доручення різної складності (з власної ініціативи, під впливом заохочень дорослого, наскільки зацікавлено діють).

3. Проаналізувати поведінку дітей при виконанні складних завдань (доведення розпочатого до кінця, прояв наполегливості, цілеспрямованості, відповідальності).

У протоколах спостережень фіксувалися: прояви відповідальності згідно критеріїв та показників та форми організації життєдіяльності дітей, в процесі яких відбувалось спостереження.

Проявами відповідальності, які найбільшою мірою бралися до уваги, виступали: сформованість уявлень дошкільників про зміст поняття «відповідальність», його значення в житті людини, позитивне емоційне ставлення до успішно виконаних завдань, прояв наполегливості, цілеспрямованості, старанності у виконанні доручень різної складності.

Отже, комплексна методика дослідження особливостей прояву дошкільниками відповідальності складається з таких методів: індивідуальна бесіда №1, індивідуальна бесіда №2, спостереження. Вона дає можливість дослідити рівень знань дошкільників в межах досліджуваної проблеми, ставлення вихованців до відповідальності як до базової якості особистості, частоту проявів відповідальності дітей у різних життєвих ситуаціях.

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА З ДОРΟΣЛИМИ

Програмою передбачалося використання комплексу методів, зокрема спостереження та бесіда з педагогами й анкетування батьків.

Робота з педагогами

Спостереження

Метою спостереження було дослідити діяльність вихователів, спрямовану

на формування відповідальності старших дошкільників, вияв ефективних та неефективних форм, методів, засобів, якими педагоги користуються в практиці.

Завдання спостереження:

1. Дослідити особливості використання вихователем форм, методів, засобів та прийомів формування відповідальності у дітей шостого-сьомого років життя.
2. Визначити міру зацікавленості педагогів станом сформованості відповідальності у вихованців старшого дошкільного віку.
3. Проаналізувати особливості взаємодії педагогів та батьків щодо вирішення проблеми формування відповідальності у дітей 6-7 років.

Цілеспрямоване спостереження проводилося у старших групах: на заняттях, під час різних видів прогулянок, дослідницької діяльності, самостійної ігрової діяльності, свят та розваг. Усього за вихователями здійснено 26 сеансів спостережень.

У протоколах спостережень фіксувалися: форми, методи, засоби та прийоми, які застосовував педагог для формування відповідальності у дошкільників; зацікавленість вихователя станом проблеми формування досліджуваного явища; особливості взаємодії педагогів та батьків щодо спільного вирішення проблеми, що досліджується.

Бесіда

Бесіда з вихователями мала на меті з'ясування їхніх уявлень про відповідальність як базову якість особистості та про міру її сформованості у дошкільників.

Бесіда містить 10 питань закритого й відкритого характеру. Перше питання бесіди спрямоване на визначення розуміння вихователями поняття «відповідальність». Другим питанням перевірялася думка вихователів з приводу того, хто власне є відповідальним з групи дітей. Наступні питання стосувалися проблеми добору форм, методів і засобів, які використовують вихователі у процесі формування у старших дошкільників відповідальності. Два останні питання спрямовані на виявлення стану взаємодії закладу

дошкільної освіти із батьками з питань формування відповідальності у старших дошкільників.

З огляду на те, що опитано було 9 педагогів, усього аналізувалися 90 одержаних відповідей.

Питання бесіди з вихователями представлено у додатку В.

Робота з батьками

Для дослідження впливу системи виховання у сім'ї на сформованість відповідальності у дітей було використано метод анкетування батьків. Воно передбачало практичне вивчення особливостей знань батьків про відповідальність, способи виховання досліджуваної якості у їхніх дітей.

Анкета містить 13 питань закритого й відкритого характеру. Перше питання спрямоване на з'ясування міри розуміння батьками поняття «відповідальність». Наступні три питання передбачають визначення того, наскільки відповідальними вони вважають себе та свою дитину. Наступні питання спрямовані на визначення ставлення кожного з батьків до проблеми відповідальності. Всі наступні питання спрямовані на виявлення особливостей застосування батьками методів, засобів та прийомів формування відповідальності у їхніх дітей. Усього опрацьовано 650 відповідей батьків. Анкету для батьків подано у додатку Г.

Отже, задля досягнення поставленої мети і розв'язання завдань констатувального експерименту, використано емпіричні методи, які дозволили практично дослідити особливості провів відповідальності старших дошкільників та вплив виховання у сім'ї та дошкільному закладі на формування досліджуваного явища. Це уможливило отримання значного обсягу важливої інформації щодо феномену відповідальності на етапі дошкільного дитинства та чинників, що визначають характер та динаміку її розвитку.

2.2. Характеристика рівнів сформованості відповідальності дітей 6-7 років

Третій етап експериментальної роботи передбачає обробку та інтерпретацію результатів отриманих на констатувальному етапі. Аналізуватимемо отримані дані відповідно до описаних у параграфі 2.1 методів дослідження з врахуванням визначених компонентів.

Проаналізуємо дані, отримані з допомогою першого методу дослідження – індивідуальної бесіди №1, який дозволив виявити ступінь розвитку у дошкільників знань про відповідальність та значення даної якості у власному житті та житті інших людей. Так, відповіді дітей на перше питання бесіди дало змогу дізнатися, чи розуміють вони зміст поняття «відповідальна людина». На це питання 30% дітей відповідали перелічуванням ознак відповідальної людини, а саме: виконує свої обіцянки, доводить до кінця розпочату справу, піклується про тварин. 40% досліджуваних затруднялися з відповідями й називали своїх рідних: мама, тато, бабуся, дідусь, але не змогли чітко пояснити, чому саме вони вважають цих людей відповідальними. 30% - не відповіли на дане питання. Це дозволяє говорити про те, що більшість дітей старшого дошкільного віку розуміють зміст поняття «відповідальна людина». Водночас майже третина досліджуваних шостого-сьомого років розуміють, хто серед названих ними людей відповідальний, але не можуть пояснити чому, назвати ознаки відповідальності. Третина дітей не володіють знаннями про відповідальність як важливу якість людини.

Друге питання передбачало отримання інформації щодо думок старших дошкільників про власну відповідальність – чи вважають вони себе відповідальними. Всі діти – 100% відповіли «так», а на запитання «Чому так гадаєш?» - лише 35% дітей виявилися здатними охарактеризувати себе як відповідальних; деякі дошкільники порівнювали себе з дорослими або героями мультфільмів. З'ясувалося, що 65% не змогли пояснити своєї відповіді.

Питання №3 допомогло визначити, що саме у власних вчинках дітей

старшого дошкільного віку радує, а що засмучує. Встановлено, що 50% дітей 5-7 років відповіли, що їх все радує і нічого не засмучує, тобто вони повністю задоволені своїми діями, вчинками, вважають їх правильними. Це засвідчує, що вони не володіють здатністю диференціювати свої враження, адекватно оцінювати власні успіхи і невдачі. В той же час 20% дітей відповідали, що їх радує, коли вони зробили щось позитивне схвалили; а засмучує, коли вони полінувалися і отримали несхвальну оцінку. Отже, п'ята частина досліджуваних виявилася спроможною оперувати диференційованими оцінками своїх досягнень та власного ставлення до діяльності. Діти часто називали людей найближчого оточення, у присутності яких вони часто виконують завдання, на яких можуть перекласти відповідальність за його виконання. Згідно отриманих відповідей, 30% вихованців рідко задоволені своїми вчинками. Пояснювали вони це тим, що їх часто сварять, бо вони роблять шкоду.

На питання №4 «Як ти розумієш поняття «відповідальність»?» всі діти затруднялися дати чітку й обґрунтовану відповідь, довго думали. 55% дошкільників так і не відповіли на дане питання. 20% дітей відповіли, що відповідальність це дуже добре, але не змогли пояснити чому. Лише 25% досліджуваних відповіли на вказане запитання, перерахували якості відповідальної людини, змогли навести приклади героїв казок, мультфільмів, комп'ютерних ігор, охарактеризувати їх як відповідальних. Відповіді дітей засвідчили, що лише четверта частина розуміє дане поняття. Брак знань дошкільників пояснюється тим, що вихователі рідко використовують його у спілкуванні з дітьми, не роблять відповідальність предметом спеціального аналізу, майже ніколи не згадують відповідальність під час оцінювання досягнень дошкільників.

На питання №5, яке передбачало визначення того, що роблять діти, щоб бути відповідальними, було отримано значний обсяг різноманітних відповідей. Найчастіше повторювались такі: 40% дітей відповідали, що допомагають батькам, бабусям, меншим братикам та сестричкам, доглядають за домашніми

тваринами; 40% засвідчили, що гарно себе поведуть, мають багато друзів; решта 20% - вважають, що вони нічого не роблять і не прагнуть бути відповідальними. Отже, не всі діти старшого дошкільного віку усвідомлюють важливість такої якості, як відповідальність.

За допомогою відповідей на питання №6 отримано інформацію щодо частоти прояву вихованцями відповідальності у різних життєвих ситуаціях. Більшість дітей – 70%, зазначили, що вони відповідальні завжди. Інша частина дітей – 25% визнали, що виявляють відповідальність час-від-часу, назвали різні причини, чому можуть бути безвідповідальними. 5% досліджуваних вказали, що надають перевагу задоволенню своїх потреб, бажань, тому частіше за усе поведуться безвідповідально.

Питання №7 допомогло встановити причини, які впливають на відповідальність дошкільників, спонукають її. З'ясувалося, що 55 % дітей впевнені, що ніякі умови не впливають на них, вони дотримуються слова, виконують завдання, за які відповідають. Поясненням слугувало здебільшого висловлювання: «Бо батьки так роблять». Тобто, приклад дорослого відіграє велику роль у формуванні відповідальності дошкільників. 25 % досліджуваних називали причини своєї безвідповідальності. До основних з них віднесено: бажання гратися, небажання виконувати складне завдання. П'ята частина дітей (20 %) відповіли, що не бажають брати на себе відповідальність, бо це заважає займатися улюбленими справами. Деякі діти дуже емоційно розповідали про свої невдалі спроби бути відповідальними й це на них негативно вплинуло.

На питання №8 «Як слід поводитись, щоб тебе вважали відповідальним (ою)?» ми отримали дуже різноманітні відповіді. 45% дітей відповіли, що треба доводити справу до кінця; допомагати меншим братикам, сестричкам; старанно доглядати за домашніми тваринами. 40 % відповідей характеризувалися нечіткістю розуміння досліджуваної якості. Про це свідчили, наприклад, такі відповіді: «Мати багато друзів», «Гарно гратися з усіма». 15% дітей не знають, як треба поводитись, щоб їх вважали відповідальними. Отже, здебільшого діти

лише приблизно розуміють, які вчинки характеризують їх як відповідальних/безвідповідальних.

Таким чином, індивідуальна бесіда №1 засвідчила, що більшість дітей старшого дошкільного віку орієнтуються у загальному смислі відповідальності та її впливу на повсякденну життєдіяльність. Більша частина дошкільників здатні назвати якості відповідальної людини, порівняти її з героями казок, мультфільмів, охарактеризувати себе, розповісти про власні вчинки, які засвідчують наявність або відсутність у них досліджуваного явища. Частина дітей розуміє, які чинники впливають на частоту проявів відповідальності у різних життєвих ситуаціях. Водночас аналіз відповідей даної бесіди засвідчує, що майже половина дітей вельми поверхнево ознайомлені з досліджуваною проблемою. Їм важко пояснити поняття «відповідальність». Майже десята частина вихованців продемонстрували відсутність знань в цьому напрямі. Отже, значний відсоток дітей старшого дошкільного віку потребує розширення, поглиблення знань про відповідальність.

Перейдемо до аналізу індивідуальної бесіди №2, яка передбачала дослідження емоційно-ціннісного компоненту, а саме того, як діти шести-семи років ставляться до відповідальності як моральної характеристики, чи цінують її в собі та в інших людях.

Так, перше питання даної бесіди було спрямоване на з'ясування того, чи подобається старшим дошкільникам бути відповідальними. 30% досліджуваних впевнено відповіли «Так», ще 45% відповіли «Ні»; решта 25% не відповіли на це питання, що може свідчити про нерозуміння сутності досліджуваної якості.

Відповіді на друге питання дозволили виявити, чи готова дитина відмовитися від улюбленого заняття задля виконання відповідальної справи. Виявилось, що лише 30% дошкільників готові надати перевагу відповідальним діям; 40% респондентів вагаються у своєму виборі - вони порівнювали своє хобі з можливими варіантами відповідальних справ і вагалися у власному виборі; решта 30% визнали себе не готовими поступатися улюбленими заняттями заради прояву відповідальності.

На третє, четверте та п'яте питання всі діти (100 %) відповіли «Так». Тобто, всі вони отримують задоволення від позитивного результату виконаної відповідальної роботи. Також всі досліджувані цінують відповідальність, проявлену зі сторони дорослих. Відповіді на п'яте питання показало, що 100% респондентів вважають, що друзі вважають їх відповідальними людьми.

Шосте та сьоме питання спрямовувалися на вияв ставлення дітей до доручень дорослих та їхніх почуттів, коли вони отримують ці доручення. Дані питання були закритого характеру та передбачали варіанти відповідей. Так, на шосте питання було отримано такі відповіді: 50% дошкільників вважають себе відповідальними, 20% - «не дуже», 30% - не відповіли на запитання. На останнє питання, пов'язане з оцінкою власних переживань дітей, отримано такі відповіді: 20% - «хвилююся», 50% - «радію», 10% - «мені це не подобається, але я виконую», 20% - «не виконую, відмовляюся».

Отже, за допомогою бесіди вдалося констатувати, що близько 50% досліджуваних позитивно ставляться до відповідальності, готові брати на себе відповідальність, проявляти її за необхідності. 30% дітей проявляють двояке ставлення до даної якості. Решта 20% не цінують відповідальності як важливої якості особистості.

Як зазначалося вище, поведінковий компонент досліджувався за допомогою спостереження. В процесі даного методу, виокремлено категорії дітей за частотою проявів відповідальності.

Нижче подано результати цілеспрямованого спостереження за проявами відповідальності старших дошкільників під час різних форм організації життєдіяльності. Так, на заняттях різного спрямування 30% дітей активно брали участь у розв'язанні запропонованих вихователем, завдань. Ця категорія дітей із власної ініціативи брала на себе відповідальність за якісне виконання завдань. Робота в групах яскраво показала, які діти готові брати на себе відповідальність не лише за себе, а й за інших. Дошкільники виражали позитивні емоції при успішному завершенні справи. Це свідчить про їхнє позитивне ставлення до відповідальності. 45% дошкільників старших груп

виявили неоднозначне ставлення та дії в ситуаціях, коли необхідно бути відповідальним. По відношенню до деяких дітей, педагог проявляла ініціативу для того, щоб вони взяли на себе відповідальність, весь час їх підтримувала. Тобто, ці діти не повністю готові приймати відповідальні рішення. Решта 25% досліджуваних були пасивними протягом всього заняття. Незважаючи на підбадьорювання з боку вихователя, вони не наважувалися відповідати за бущо.

Важливу інформацію було отримано під час спостережень за дітьми на прогулянках, а особливо, коли організовувалась трудова діяльність. Відмітимо, що 27% дітей із задоволенням отримували трудові доручення і виконували їх. 40% дітей виконували трудові завдання за стимулювання та підтримки вихователя. При цьому вони часто задавали питання, вимагали, щоб їх контролювали. За цих умов вони виконували роботу успішно, доводили її до кінця. Ще 33% досліджуваних були пасивними у цьому процесі. Їм пропонувалися найлегші трудові доручення. В процесі виконання ці дошкільники були невпевненими, проявляли хвилювання, часто зверталися за допомогою до вихователя. Деякі діти не завершили справу до кінця, а інші, досягаючи успіху, не проявили жодної позитивної емоції. Можна припустити, що хвилювання та невпевненість перешкождали прояву ними позитивних емоцій.

Найбільш точну, на наш погляд, інформацію було отримано під час самостійної ігрової діяльності, оскільки в її процесі діти виявляли своє ставлення та поведінку в «чистому вигляді». Вихователь контролював ситуацію з боку, а не безпосередньо був учасником процесу. Виявилося, що лише 25% дітей брали активну участь у виконанні відповідальних ролей, які передбачала гра. Ці діти самостійно виявляли бажання бути в головних ролях та сумлінно їх виконували, завжди доводили справу до логічного завершення, діяли цілеспрямовано та зацікавлено. При успішному завершенні проявляли позитивні емоції, раділи за себе. Деякі діти були не зовсім задоволені результатом своєї роботи. При цьому вони не засмучувалися, а намагалися переробити, удосконалити,

досягти бажаного.

Більшість дітей (55%) намагалися згуртуватися і досягати мети разом. Припускаємо, що ці діти не зовсім готові брати відповідальність лише на себе. Саме за таких умов вони відчували себе спокійніше, підтримували одне одного, діяли зацікавлено. Варто відмітити, що ця категорія дітей не завжди доводила справу до логічного завершення. Спостереження показало, що вони ставляться до такого результату спокійно.

20% досліджуваних продемонстрували пасивну поведінку щодо відповідальності. Вони не виявляли бажання брати на себе головні ролі чи будь-яку відповідальну діяльність. Надавали перевагу самотійній грі, яка не потребувала якогось завершення. При цьому й не виявляли ніяких емоцій. В самотійній грі почували себе спокійно. Можемо припустити, що такий спокій пояснюється тим, що діти не відчують ніякої відповідальності, їм було байдуже, який результат вони отримають.

Отже, метод спостереження дав можливість виявити три категорії дітей. Перша з них характеризується активною поведінкою, високою мірою проявів відповідальності, зацікавленою діяльністю, наполегливістю у досягненні поставленої мети. Друга категорія дітей відзначається неоднозначною поведінкою та ставленням вихованців. Їхні дії залежать від складності ситуації, завдань, мети. Вони надають перевагу простішим, легшим завданням. Досліджувані, віднесені до третьої категорії характеризується пасивністю у проявах будь-якої відповідальності. Коли за підтримки вихователя вони беруть її на себе, то проявляють хвилювання, невпевненість.

Обробивши зібрані під час констатувального етапу експерименту дані, було визначено рівні сформованості відповідальності у старших дошкільників. На основі зазначених у параграфі 2.1, критеріїв та показників сформованості досліджуваної якості у дітей шостого-сьомого років життя, було визначено три рівні: *високий, середній та низький*.

Узагальнені результати експериментальної роботи з визначення сформованості відповідальності у дітей старшого дошкільного віку представлено у таблиці 2.2 у відсотках.

Розподіл вихованців за рівнями сформованості відповідальності у дітей шостого-сьомого років життя (у %)

Рівні	<i>Структурні компоненти</i>			Усього %
	Когнітивний	Емоційно-ціннісний	Поведінковий	
Високий	39	28	27,3	31,4
Середній	42	42	46,7	43,6
Низький	19	30	26	25

Нижче деталізовано прояви відповідальності досліджуваних шостого-сьомого років життя, які увійшли до складу кожного з трьох визначених рівнів її сформованості.

До *високого рівня* сформованості відповідальності віднесені діти, які мають достатній об'єм знань про сутність поняття «відповідальність» як важливу якість особистості: усвідомлюють, як вона проявляється; мають знання щодо основних моральних правил і норм; мають уявлення про роль відповідальності у власному житті та житті інших людей; вміють передбачати результати своєї діяльності, вчинків; розуміють необхідність відповідати за виконання дорученого; можуть пояснити важливість своєї праці для себе та інших; розуміють значущість обов'язкового та якісного виконання доручення. Ці дошкільники позитивно ставляться до відповідальності; відчують моральне задоволення від успішно виконаної справи та незадоволення за недостатньо якісне виконання; вони готові брати нові зобов'язання; мають здатність долати труднощі, що відображає їхню готовність до відповідальної діяльності. Досліджувані даної категорії ініціюють виконання складних завдань; вміють організовано планувати власні дії, наполегливо виконувати доручену справу, не полишають її незавершеною; завжди проявляють дисциплінованість у виконанні соціально значущих завдань; мають здатність

долати труднощі у виконанні складних завдань. Усього дітей з високим рівнем виявилось виявлено 31,4 %.

Діти із *середнім рівнем* сформованості відповідальності мають недостатні знання про відповідальність, її прояви; надають важливу роль відповідальності лише у деяких ситуаціях; ситуативно визнають необхідність відповідати за виконання дорученого; розуміють важливість якісного виконання доручення. Вони характеризуються низькою зацікавленістю відповідальними справами. Дана категорія досліджуваних не визначають відповідальність як пріоритетну якість особистості. Їхнє ставлення до вказаної базової якості особистості характеризується неоднозначністю: в ситуаціях досягнення успіху – вони радіють, у разі невдач байдуже до того ставляться, не намагаються покращити стан речей, задовольняються недостатньо високими показниками якості кінцевих результатів. В ситуаціях, коли ці діти не зацікавлені діяльністю, їхнє ставлення характеризується пасивністю, безініціативністю. Таких дітей виявилось 43,6%.

Досліджувані з *низьким рівнем* сформованості відповідальності характеризуються поверховими знаннями про сутність поняття «відповідальність», її роль у житті людей; діти не усвідомлюють важливості обов'язковості та якості виконання доручень. Яскраво виражають негативні емоції щодо того, щоб брати на себе відповідальність, уникають її майже в усіх ситуаціях, навіть за умови стимулювання вихователя та його підтримки. Ця категорія досліджуваних шостого-сьомого років життя не проявляє морального задоволення/незадоволення від успішно/не успішно виконаної справи; не готові брати на себе зобов'язання; рідко проявляють здатність долати труднощі у виконанні доручень. Віднесені до даного рівня дошкільники ніколи не ініціюють виконання складних завдань, задовольняють спрости ми; вони не вміють організувати власні дії, не проявляють наполегливості під час виконання завдання, часто полишають її незавершеною. Вихованців з низьким рівнем сформованості відповідальності виявилось 25 %.

Отже, результати, проведеного констатувального етапу експерименту

показали, що переважну більшість дошкільників складають діти з середнім рівнем сформованості відповідальності. Значну частину дошкільників становлять із низьким рівнем. Такий стан речей вимагає розробки формувального етапу експерименту для підвищення кількості досліджуваних з високим та середнім рівнями сформованості відповідальності як базової якості особистості та зменшення – з низьким.

2.3. Вплив виховання у дошкільному закладі та сім'ї на розвиток відповідальності у дітей 6-7 років

На розвиток відповідальності у дітей старшого дошкільного віку впливають різні чинники. Найбільш вагомими є: особливості їх виховання у закладі дошкільної освіти та сім'ї.

Схарактеризуємо вплив першого чинника – виховання дітей у закладі дошкільної освіти. Для його дослідження було проведено спостереження за діяльністю вихователів щодо формування відповідальності у старших дошкільників. Проаналізуємо отримані результати застосованого методу.

За допомогою спостереження було визначено, що педагоги використовують різні форми організації життєдіяльності: заняття, самостійну ігрову та трудову діяльність. Встановлено, що вихователі у спілкуванні з дошкільниками користуються загальноприйнятими методами: словесними, практичними, наочними.

В ході експерименту з'ясувалося, що найчастіше вихователі звертали увагу дітей на відповідальність як важливу якість особистості під час трудової діяльності, трудових доручень. За необхідності, педагоги пояснювали сутність поняття «відповідальність», («відповідати за щось, нести відповідальність за щось, когось»), чому важливо доводити справу до кінця. Судячи з широких пояснень, частих нагадувань педагогів про важливість відповідальності в житті людей та природи, можна говорити про їхню зацікавленість проблемою формування відповідальності у старших дошкільників.

В ході спостереження не було виявлено конкретних форм взаємодії

вихователів з батьками щодо залучення других до процесу виховання відповідальності в дітей 6-7 років. Єдине, що було зафіксовано, це коротка бесіда педагога і когось з батьків про небажання дитини щось виконувати. На що батьки майже не реагували або просто погоджувались. Це виглядало як певне зауваження, констатація факту з боку вихователя, але не вирішення проблеми. На жаль, не було зафіксовано ніяких порад, рекомендацій, наданих членам родин педагогами, що не є прийнятним.

Задля дослідження впливу системи виховання у закладі дошкільної освіти на стан проблеми формування відповідальності старших дошкільників, було проведено індивідуальну бесіду з вихователями. Результати бесіди представлено нижче.

Перше питання спрямоване на визначення того, як розуміють вихователі поняття «відповідальність» старших дошкільників». Отримано такі результати. Переважна більшість педагогів – 80%, ототожнювали досліджуване поняття з відповідальністю дорослих і називали показники, притаманні дорослим. Наприклад, «Відповідати за майно, здоров'я людства, власне здоров'я та ін.». Деякі вихователі (10%) доповнювали відповіді висловлюваннями: відповідальність це – «Дотримання правил і норм поведінки», «Засудження шкідливих звичок», «Бережливе ставлення до здоров'я», «Попередження захворювань». Ще 10% педагогів розуміють це поняття як «Серйозне ставлення до всього, що виконуєш» та ін. Такі відповіді свідчать про те, що вихователі інтуїтивно розуміють зміст поняття «відповідальність», але їм важко формулювати визначення.

На друге питання, яке передбачало отримання інформації про те, яка частина дітей групи вважається відповідальною, 50% вихователів закладів дошкільної освіти відповіли: «більшість дошкільників», 45% – «меншість групи» і тільки 5% педагогів дали відповідь «усі діти групи». Це є свідченням того, що трохи більша частина досліджуваних дітей, на думку педагогів, як правило, проявляє відповідальність у повсякденному житті, а інша частина потребує спеціальної формувальної роботи для розвитку досліджуваної якості.

Відповідаючи на третє запитання, педагоги наводили приклади, описували ситуації, які часто повторюються у повсякденному житті їхньої групи, коли діти активно демонстрували прояви відповідальності й навпаки, коли лише окремі діти брали на себе відповідальність за певний вид роботи. Вони акцентували увагу на тому, що дошкільники ситуативно проявляють досліджувану якість. Зауважили, що трудові доручення, які стосуються догляду за тваринами діти виконують із захопленням, а підтримкою порядку в групі збирання іграшок) – важче, хоча завжди педагоги намагаються задіяти всіх дітей.

Питання №4 дало можливість дізнатися, які форми роботи використовують педагоги в процесі формування відповідальності у старших дошкільників. Отримано такі результати: всі вихователі (100%) відповіли, що основною формою роботи, в межах якої вони розвивають досліджувану якість, є трудові доручення. Але кожен вихователь доповнював свою відповідь ще й такими формами, прийомами, як «чергування», «допомога няні при збиранні посуду», «допомога один одному». Отже, це свідчить про те, що педагоги в деякій мірі зацікавлені даною проблемою й працюють над нею, використовуючи різні форми роботи з дітьми.

Питання №5 допомогло визначити, які методи вихователі використовують для формування відповідальності у дітей 6-7 років. Даючи відповідь на питання, спочатку всі вихователі перераховували загальноприйнятту класифікацію методів: словесні, наочні, практичні. А потім, більше зорієнтувавшись, деталізували: 80% педагогів найчастіше користуються практичними методами, 10% вихователів використовують словесні методи – проводять бесіди і решта 10 % – використовують метод прикладу.

За допомогою запитання №6 ми дізналися, якими засобами користуються вихователі, щоб сформувати у дітей шести-семи років відповідальність. Встановлено, що всі вихователі (100%) відповіли, що використовують все наявне в них у групах та в межах дошкільного закладу.. Деякі вихователі додавали, що читають дитячу літературу, де герої проявляють відповідальність,

іноді показують відео матеріали з даної тематики.

На питання №7 всі вихователі (100%), без виключення, відповіли, що помічають зміни після застосування обраних ними форм, методів та засобів формування у старших дошкільників відповідальності в умовах закладу дошкільної освіти. Тобто все, що вони використовують, вважають ефективним.

Питання №8 дало змогу дізнатися, чи всі педагоги взаємодіють з батьками щодо вирішення проблеми формування відповідальності у досліджуваних шести-семи років. Всі вихователі (100%) надали однозначну відповідь («так»). Дана відповідь суперечить результатам спостережень, які ми провели, й в ході яких не виявили конкретних форм взаємодії з сім'ями з проблеми формування відповідальності дошкільників..

Відповіді педагогів на питання №9 доповнило попередні відповіді надало інформацію про те, які форми взаємодії з батьками використовують вихователі. Так, 85% вихователів відповіли, що використовують бесіди з батьками, а 15% - окрім бесід розробляють та роздають пам'ятки для батьків.

За допомогою питання №10 ми дізнавалися думки педагогів щодо того, чи достатньо, на їхню думку, батьки приділяють уваги розвитку відповідальності їхніх дітей. Більшість респондентів (90%) відповіли, що недостатньо, інші 10% – вважають, що достатньо. Це засвідчує, що ставлення педагогів до батьків більш критичне, ніж до самих себе.

Отже, результати індивідуальної бесіди, проведеної з педагогами закладів дошкільної освіти, свідчать про їх часткову обізнаність з проблемою формування відповідальності у дітей старшого дошкільного віку. Деякі відповіді вихователів не співпали із зафіксованими нами фактами спостережень за їхньою діяльністю. Результати бесіди засвідчили, що педагоги застосовують різні форми, методи та засоби формування відповідальності у дітей шести-семи років. Вони зацікавлені у вирішення даної проблеми.

Для дослідження впливу системи виховання у сім'ї на розвиток відповідальності дітей шести-семи років було застосовано метод анкетування батьків.. Отримані матеріали дозволили визначити міру зацікавленості батьків

у формуванні в старших дошкільників відповідальності, ступінь впливу системи виховання в сім'ї на стан обізнаності вихованців та їхнє ставлення до досліджуваної якості.

В ході аналізу відповідей батьків на перше питання щодо їхнього розуміння поняття «відповідальність», було виявлено, що всі батьки (100%), без винятку, розуміють значення досліджуваного поняття, але скоріше по відношенню до себе як до дорослих. Щодо дітей, то водночас члени родин недосконало володіють знаннями стосовно відповідальності своїх дітей. Більшість відповідей батьків засвідчила, що вони вважають своїх дітей ще зовсім маленькими для того, щоб за щось чи за когось нести відповідальність. Наведемо приклади виразів батьків: «Вони ще малі, безтурботні», «Для того є батьки, щоб нести відповідальність» і т. д. Це говорить про те, що батьки або занадто піклуються за власних дітей, максимально намагаються зберегти відчуття безтурботного дитинства для них, або ж спотворено розуміють сутність поняття «відповідальність» по відношенню до дітей старшого дошкільного віку.

На друге питання, яке передбачало визначення думки дорослих щодо того, чи потрібно виховувати в їхніх малюках таку якість, як відповідальність. В межах даного питання думки батьків розділилися наступним чином. Лише 25 % досліджуваних відповіли «так» і чітко пояснили, навіщо це робити. 50 % респондентів також відповіли «так», але додали, що це необхідно робити в більш дорослому віці. Вони вважають, що дана вікова категорія дітей ще не здатна до будь-якої відповідальності. Решта 25 % батьків відповіли «ні», пояснюючи свої судження у такий спосіб: «Життя навчить нести відповідальність», «Подорослішає й відчує» і т. д.

Питання №3 дало можливість дізнатися, чи вважають батьки себе відповідальними. На це запитання ми отримали відповідь «так». 100 % батьків вважають себе відповідальними людьми. Це дає підстави вважати, що переважна більшість батьків переоцінюють себе, не володіють адекватною і диференційованою самооцінкою.

Аналіз відповідей батьків на питання №4 дозволив з'ясувати, чи вважають вони своїх дітей відповідальними. Відповіді були подібними до відповідей на попередні питання. 20 % батьків вважають своїх дітей відповідальними; 5 % досліджуваних прагнуть до цього, але впевнено про це сказати не наважуються; 75 % батьків не вважають дану якість важливою для цього вікового періоду і говорять про те, що з часом вона буде набута дітьми самостійно. Це актуалізує необхідність цілеспрямованою роботи з членами сімей щодо розширення інформації щодо вікових можливостей старших дошкільників взагалі та важливості закладання основ відповідальності.

Характеризуючи відповіді батьків на п'яте питання щодо вчинків старших дошкільників, які засвідчують відповідальність чи безвідповідальність, варто зазначити наступне: 20 % членів родин чітко перелічили певні вчинки, які засвідчують, що їхня дитина відповідальна. аргументами слугували такі: «старанно доглядає за домашньою твариною», «Вчасно виконує свої домашні обов'язки», «Завжди доводить справу до кінця, не залишає покинутою». 5 % респондентів надали відповіді, що не дозволяють однозначно оцінити - дитина відповідальна чи ні. Їхні відповіді свідчать, що вчинки своїх дітей вони вважають суперечливими, ситуативними («Старанно виконує будь-яку справу, але легко може переключитися на щось інше»). 75 % батьків відповіли, що навіть і не намагаються помічати відповідальні чи безвідповідальні вчинки дітей.

На питання №6 «Як Ви ставитесь до проблеми відповідальності?», отримали різні відповіді батьків. Дане питання передбачало варіанти відповідей. Так, 25% дорослих відповіли: «серйозно, уважно, турботливо», ще 10 % визнали, що «недостатньо уважно». Решта 65 % дали відповідь «неуважно». Той факт, що понад половини батьків досліджуваних старшого дошкільного віку не надають значення формуванню відповідальності дітей дошкільного віку вимагає пошуку методів і форм роботи вихователів з сім'ями в означеному напрямі.

На сьоме запитання отримано різні пояснення батьків щодо їхнього ставлення до досліджуваної проблеми. Так, 25% батьків дуже цінують

відповідальність як важливу для життя якість, тому вважають, що з дитинства необхідно її формувати. Вони підкресливали, що від сформованості/несформованості відповідальності залежатиме якість життя їхніх дітей у майбутньому. 75 % батьків знову повторювали свої попередні відповіді й стверджували, що їхні діти ще замалі для того, щоб нести відповідальність за будуще. При цьому вони додавали, що дана якість з'явиться в них з часом.

На восьме запитання 100 % батьків відповіли майже однаково: «Окремо цієї теми ми не розглядали», «Можливо чітко дитина і не відповість». Їхні відповіді свідчили про те, що вони не можуть чітко сформулювати те, що знають їхні діти про відповідальність.

Майже однозначними були відповіді батьків на дев'яте питання, що мало на меті виявити, які методи та прийоми батьки застосовують для навчання дитини умінню цінувати й підтримувати своє здоров'я. 25% батьків надали відповідь, що вони намагаються власним прикладом навчити дітей бути відповідальними. 25 % додали, що проводять бесіди на дану тему. На жаль, 50% батьків сказали, що взагалі не турбуються з приводу даної проблеми й не застосовують ніяких методів, прийомів задля вирішення даного питання.

Відповіді на питання №10 отримати відомості стосовно того, які методи та прийоми батьки вважають ефективними/неефективними 25 % батьків надали перевагу «власному прикладу», ще 25% - «бесіди, 50 % респондентів не дали відповідь на запитання взагалі.

За допомогою відповідей на питання №11 ми дізналися думку дорослих про те, чи потрібно їм змінити своє ставлення до виховання відповідальності їхніх дітей. Було отримано наступні результати. 50% батьків відповіли «так» і пояснили чому. Ще 50% батьків відповіли «ні», обґрунтувавши це тим, що вони й так намагаються виховувати своїх дітей відповідальними.

Відповіді батьків на питання №12 дало можливість зібрати інформацію про те, чи вправляють батьки свою дитину в умінні бути відповідальними. Так, 25% досліджуваних відповіли «так», 55% – «ні», 20% – «іноді».

Відповіді на питання №13 доповнили попередні, збагатили інформацією

щодо того, яким чином батьки вправляють своїх дітей в умінні бути відповідальними. Отримано наступні результати: 25 % батьків дали відповідь «придбали домашнього улюбленця, і про нього піклується дитина», 20% – «власним прикладом», 55% – не дали відповіді.

Отже, за допомогою даної анкети було виявлено, що переважна більшість батьків обізнана щодо проблеми відповідальності, але по відношенню до себе, а не до старших дошкільників. Також виявлено що більша половина досліджуваних цінують відповідальність, але, знову ж таки у дорослих. Лише 25 % дорослих намагаються виховати власну дитину відповідальною, використовуючи різні методи та прийоми. І саме діти таких батьків мають високий рівень сформованості відповідальності. Але більше половини батьків не турбуються з приводу формування відповідальності їхніх дітей і не залучають їх до вирішення даного питання. Дошкільники з таких сімей мають переважно середній та низький рівні сформованості досліджуваної якості. Це означає, що система сімейного виховання суттєво впливає на розвиток відповідальності у дітей старшого дошкільного віку.

Отримані результати засвідчують, що необхідно розробити та реалізувати в педагогічному процесі методичку формування у батьків старших дошкільників серйознішого ставлення до досліджуваної проблеми.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

На основі аналізу теоретичного матеріалу було визначено критерії (уявлення дошкільників про зміст поняття «відповідальність», його значення в житті людини; позитивне емоційне ставлення до відповідальності як до основної якості у структурі особистості; бажання бути відповідальною; вміння діяти відповідально, цілеспрямовано, відповідно до норми моральної поведінки), показники сформованості відповідальності у дітей 6-7 років життя. Уточнена компонентна структура відповідальності дітей старшого дошкільного віку. Основними компонентами виступають : когнітивний, емоційно-ціннісний, поведінковий.

Мета констатувального експерименту полягала у визначенні рівнів сформованості у вихованців шести-семи років життя відповідальності та впливу системи виховання у закладі дошкільної освіти та сім'ї на її розвиток.

В межах констатувального експерименту було розроблено діагностичну методику, яка складалася з таких емпіричних методів: цілеспрямоване спостереження за старшими дошкільниками; індивідуальна бесіда №1 з дітьми; індивідуальна бесіда №2 з вихованцями старших груп; цілеспрямоване спостереження за діяльністю вихователя та дітей; індивідуальна бесіда з вихователями; анкетування батьків.

Результати констатувального етапу експерименту дають підстави стверджувати, що робота з формування відповідальності у старших дошкільників в сім'ї та ЗДО ведеться не на достатньому рівні.

Аналіз знань та уявлень старших дошкільників про відповідальність засвідчив, що більша частина дітей потребує розширення, поглиблення інформації з цієї проблеми. Значна кількість досліджуваних шосто-сьомого років життя не цінує відповідальності як базової якості особистості.. Виявлено значну частину дошкільників, які не проявляють відповідальності, бояться брати на себе відповідальність за щось-когось.

Застосовані діагностичні методи дали змогу зробити висновки, згідно з якими педагоги усвідомлюють важливість формування відповідальності у вихованців старших груп, але не володіють повною мірою методами, прийомами і засобами, необхідними для вирішення даної проблеми.

Застосоване анкетування батьків показало, що понад половини з них не мають сталого інтересу до проблеми формування відповідальності у дітей старшого дошкільного віку, частина з них взагалі не цікавляться даною проблемою і потребують просвітницької роботи відносно даної проблеми. Меншість батьків цікавляться, усвідомлюють важливість досліджуваної якості, працюють над вирішенням актуальної проблеми і бажають поповнювати свої знання.

Аналіз отриманих результатів констатувального експерименту є об'єктивною підставою для ствердження, що система виховання дітей старшого дошкільного в закладі дошкільної освіти та сім'ї має значний вплив на стан сформованості відповідальності, а процес виховання – оптимізації.

РОЗДІЛ III.

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ТА МЕТОДИ ЕФЕКТИВНОГО ФОРМУВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ДІТЕЙ 6-7 РОКІВ ЖИТТЯ В ДОШКІЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ ТА СІМ'Ї

3.1. Обґрунтування педагогічних умов формування відповідальності у дітей старшого дошкільного віку

Результати проведеного нами констатувального етапу експериментального дослідження засвідчили, що діяльність більшості закладів дошкільної освіти не повною мірою відповідає сучасним вимогам щодо формування відповідальності у дітей шести-семи років. Це зумовлює необхідність реалізації спеціально організованої системи впливів, спрямованої на формування у дошкільників відповідальності в умовах закладу дошкільної освіти та сім'ї.

Мета формувального експерименту: розробити методику формування відповідальності у дітей старшого дошкільного віку та дослідно-експериментальним шляхом перевірити її ефективність.

Завдання формувального експерименту:

1. Здійснити добір, розробити методи формування у старших дошкільників відповідальності відповідно до їх вікових та індивідуальних особливостей.
2. Визначити й експериментальним шляхом перевірити педагогічні умови формування відповідальності у старших дошкільників.
3. Організувати відповідну роботу з педагогічним колективом щодо оптимізації процесу формування відповідальності у вихованців старших груп.
4. Організувати відповідну роботу з батьками щодо вирішення досліджуваної проблеми.
5. Визначити ефективність впровадженої методики формування досліджуваної якості.

Здійснений на теоретичному рівні аналіз проблеми формування відповідальності у старших дошкільників в умовах закладу дошкільної освіти та сім'ї дозволив виокремити та схарактеризувати найбільш суттєві педагогічні умови ефективного формування досліджуваного явища. До них віднесено:

1. Поглиблення знань дітей про відповідальність та її роль в житті людини.
2. Вправлення дошкільників у відповідальності у різних видах діяльності.
3. Використання педагогами та батьками сучасних технологій виховання у дітей шостого-сьомого років життя відповідальності.

Нижче обґрунтуємо кожен із зазначених педагогічних умов.

Обґрунтовуючи першу педагогічну умову – поглиблення знань дітей про відповідальність та її роль в житті людини, взяли до уваги думки таких вчених, як Л. Артемова, Т. Поніманська, Т. Фасолько. Вони дійшли висновків про те, що відповідальність, як важлива якість особистості, не розвивається спонтанно. Для формування відповідальності у вихованців у період дошкільного дитинства необхідно створити відповідні педагогічні умови. Вище зазначені науковці підкреслюють, що основою процесу виховання відповідальності у дошкільників є знання моральних норм, які конкретизуються у сталих правилах поведінки й взаємодії з оточуючими людьми [2; 41; 51].

Доводячи ефективність першої педагогічної умови, звертаємось до думки Г. Йонаса. Він зазначає, що знання вихованців, що виступають основою процесу формування відповідальності, умовно можна розподілити на декілька груп:

1. Знання, що стосуються норм поведінки серед людей (необхідність дотримуватися правил поведінки, прийнятих в сім'ї, закладі дошкільної освіти, транспорті, громадських місцях; способи вітання, вияв поваги, надання допомоги іншим тощо та їх значення).
2. Знання щодо правил організації та проведення різних видів діяльності (постановка мети діяльності, складання плану, передбачення результату, добір

ефективних матеріалів та знаряддя, прийняття правил побудови співпраці, їх дотримання, необхідність доводити розпочату справу до логічного завершення).

3. Знання про емоції, емоційні стани людей, які виникають в наслідок взаємодії з оточуючими, причини їх появи (словом, діями, бездіяльністю можна викликати в інших людей радість, сум, можна образити і, навпаки, підняти настрої тощо).

4. Знання про працю дорослих, права та обов'язки людей в соціальному середовищі, взаємозв'язок та взаємозалежність усіх членів суспільства (професії, обов'язки членів родини, педагогів закладу дошкільної освіти, суспільну значущість праці, важливість, користь праці) [24].

Важливою є думка І. Беха про те, що не всі знання дитина старшого дошкільного віку може самотужки засвоїти. Так, якщо знання, що стосуються норм поведінки серед людей, вихованець сприймає наочно, а потім закріплює шляхом наслідування та постійних вправлянь, то знання правил організації та реалізації різних видів діяльності, емоцій та різних емоційних станів людей, суспільної значущості праці, обов'язків людей в соціумі, взаємозв'язок та взаємозалежність всіх членів суспільства дошкільнику мають надати дорослі [9, с. 5–15].

Розглядаючи другу педагогічну умову – вправляння дошкільників у відповідальності у різних видах діяльності, взяли до уваги результати наукових робіт Р. Буре, Л. Калуської, Д. Сергєєвої. В них розглядалися проблеми виховання відповідальності у дітей старшого дошкільного віку в межах трудової діяльності. Вказані автори визначають її як відчуття дошкільником своєї користі для оточуючих, усвідомлення значущості та важливості своєї праці для найближчого колективу й обов'язковість її виконання [15; 26;48].

Г. Беленька, М. Машовець, В. Павленчик зауважують, що у процесі трудової діяльності формується відповідальне ставлення дошкільника до виконання трудових дій. Це відбувається за умови розуміння ним мотиву праці та важливості її результату. В межах даного виду діяльності розвивається

здатність дитини досягати поставленої мети, не зважаючи на зовнішні та внутрішні моменти, які відволікають. Вище вказані науковці, зазначають, що у старших дошкільників формується здатність не лише самостійно визначати мету своєї праці (господарсько-побутової, ручної, праці в природі), але й планувати власні дії, добирати матеріали та знаряддя праці, відповідально виконувати трудові дії у правильній послідовності, адекватно оцінювати результат і, за необхідності, поліпшувати його [10; 37; 40]. Наукові підходи Л. Артемової, Т. Фасолько підтверджують ефективність заявленої другої педагогічної умови. На думку науковців, вігровій діяльності дитина-дошкільник бере відповідальність на себе за чітке дотримання умов та правил гри, за успішне розгортання ігрового сюжету. Мотивом дотримання правил гри слугує бажання дошкільника бути включеним до колективу дітей, до гри. Рушійною силою є й прагнення дитини до визнання однолітками, висока зацікавленість у розвитку сюжету гри, намагання уникати конфліктів у її процесі. Відповідальна поведінка кожного учасника в ігровій діяльності, яка полягає у дотриманні умов та правил гри, забезпечує емоційне задоволення та комфорт всіх учасників ходом гри та бажання продовжити або повторити її [2; 51].

Щодо розвитку відповідальності в ігровій діяльності Г. Беленька зазначає, в процесі гри відбувається розширення індивідуального й суспільного досвіду малюка, засвоєння ним правил та норм поведінки у колективі, загальнолюдських моральних та духовних цінностей як регуляторів соціально нормальної поведінки, призводить до глибоких якісних змін у психіці дитини [11, с.63-67].

Суттєвою є наукова думка Т. Гурлевої, щодо формування відповідальності у старших дошкільників у художній діяльності. Вона вважає, що в межах даного виду діяльності дошкільників існують певні особливості формування відповідальності. Вони залежать від інтересу дитини до вказаного виду діяльності та рівня розвитку художніх здібностей. Якщо визначати відповідальність як вміння ставити перед собою мету та доводити справу до завершення, то для дошкільників у вказаному виді діяльності воно не зовсім

характерне. Процес творчості настільки захоплює дитину, відповідає її природі, що вона не може залишити дану діяльність, навіть тоді, коли досягнула мету. Дитина починає «вдосконалювати» свої творчі дії, додавати нові елементи, змінювати їх, деталізувати, поки від початкового етапу майже нічого не залишиться. Чим більше розвинуті творчі здібності малюка, тим складніше йому дотримуватися загально визначених правил виконання діяльності, бути в межах визначеного завдання. Така поведінка, може здатися, на перший погляд, безвідповідальною, але її основою є потяг до творчості та самовираження [22, с.19-28].

Продовжує думку попереднього автора Н. Козлова, яка зазначає таке. Якщо дитина спокійно ставиться до художньої діяльності або вона взагалі не входить до кола її інтересів, то до виконання завдань, поставлених дорослим вона ставиться як і до будь-яких інших: старанно виконує вказівки, показує одержаний результат і очікує оцінки. В процесі виконання діяльності максимально намагається дотримуватися загальних правил, хоча й не досягне високих результатів. В такому випадку дитина яскраво виявить виконавську відповідальність [27].

На думку вище зазначеного науковця, мотивом розвитку відповідальності у дошкільників у художній діяльності є ставлення до дорослого, усвідомлення його очікувань та оцінки, емоційне взаєморозуміння, що супроводжується позитивним аналізом результату, способів діяльності, які обрала дитина, а також докладених зусиль, що для його досягнення [27].

Згідно наукового підходу О. Кононко, найбільш складним процес формування відповідальності у дітей відбувається у комунікативній діяльності. Цей вид діяльності спрямований, насамперед, на розуміння оточуючих людей та встановлення з ними стосунків. Міжособистісні взаємини старших дошкільників дуже складні й суперечливі. Буквально всі діти мають різний характер, а це і визначає особливості їхньої комунікації. Відповідальність у комунікативній діяльності дошкільнят полягає у відповідальності дітей за свої слова. Дотримання сказаного, обіцянок ускладнюється через особливості

протікання психічних процесів: уваги, пам'яті, уяви, мислення. Дітям властиво забувати про обіцяне, уявляти, що вони дотримали слова; вони часто переключають увагу на сильніші подразники, а також формулюють судження, що виправдовують недотримання обіцянок [30].

В межах обґрунтування другої педагогічної умови звертаємося до думки М. Лісіної, яка радить з метою розвитку у старшого дошкільника відповідальної поведінки в комунікативному виді діяльності послідовно здійснити такі дії:

- постійно дбати про постійне збагачення мовлення дошкільника, як основного засобу спілкування;
- спираючись на базові потреби дитини: у любові, визнанні, створити й закріпити у неї емоційну потребу у моральній поведінці;
- надати нові, розширити уже набуті знання про загальновизнані норми та правила моральних дій, які сприяють встановленню позитивних взаємин з оточуючими;
- забезпечити можливості дитини для набуття власного досвіду відповідальної поведінки [35].

Отже, розглядаючи особливості формування почуття відповідальності у дошкільників у межах різних видів діяльності - трудовій, ігровій, художній, комунікативній, можна констатувати, що у кожному з перерахованих видів цей процес відбувається по різному, має свої особливості, закономірності.

Підтверджує ефективність третьої педагогічної умови – використання педагогами та батьками сучасних технологій виховання у дітей шостого-сьомого років життя відповідальності, науковий підхід А. Волосюк. На думку науковця, використання сучасних технологій у виховному процесі в дошкільному освітньому закладі, спрямованому на формування відповідальності у старших дошкільників – є однією з нових та актуальних проблем в галузі дошкільної педагогіки. Впровадження сучасних технологій безпосередньо впливає на систему дошкільної освіти, викликаючи вагомі зміни в змісті та методах навчання та виховання. Перед сучасними педагогами та батьками вихованців постає проблема пошуку нових педагогічних підходів до

вирішення досліджуваної проблеми. Саме тому в процесі педагогічної діяльності, спрямованій на розвиток у дошкільників відповідальності, виникає потреба використання сучасних технологій в якості потужного педагогічного інструменту [19].

Наукова думка К. Білої підкріплює ефективність зазначеної педагогічної умови. Науковець зазначає, що використання сучасних технологій батьками та вихователями закладу дошкільної освіти доповнюють та удосконалюють процес формування відповідальності у дітей шести-семи років і сприяє підвищенню його ефективності [14].

В межах даної педагогічної умови звертаємось до думки С. Русової, яка обґрунтувала використання педагогічних технологій, які передбачають розвиток відповідальності у дошкільників. Вона визначила такі умови гармонійного виховання відповідальності у дітей батьками та в закладі дошкільної освіти:

- виховання має бути індивідуальним, відповідати природним здібностям дитини;
- виховання повинно бути національним та відповідати соціально-культурним потребам та вимогам часу;
- процес виховання повинен бути вільним та незалежним від урядових вимог;
- процес виховання має вибудовуватись на основі громадської організації [Русова С. Вибрані педагогічні твори / С. Русова. – К. : Освіта, 1996. – 304 с.].

Доводячи ефективність третьої педагогічної умови, звертаємось до думки В. Ільченко. Автор розробила систему освіти “Довкілля”. Вона передбачає формування цілісної свідомості дитини, яка була б здатна брати відповідальність на себе за своє майбутнє, майбутнє рідної землі, народу. Вказаний автор вважає, що розвиток відповідальності відбувається через виховання ціннісного ставлення дошкільника до себе, до світу і ґрунтується на почутті любові до навколишнього середовища, оточуючої дійсності. Щоб

дитина була відповідальною, її треба навчити намагатися чути звуки кожної живої істоти, розуміти її, для того, щоб жити у злагоді із собою, природою [25].

Отже, у даному підрозділі визначено та обґрунтовано педагогічні умови, які сприяють ефективності процесу формування відповідальності у дітей шести-семи років в умовах закладу дошкільної освіти та сім'ї. Вони полягають у розширенні та збагаченні знань дітей в межах досліджуваної проблеми, вправлення їх в уміння проявляти відповідальність у різних життєвих ситуаціях та використанні педагогами та батьками сучасних педагогічних технологій з метою вирішення проблеми формування відповідальності у старших дошкільників.

3.2. Методика формування відповідальності у дітей шостого-сьомого років життя

Методика формування відповідальності у дітей старшого дошкільного віку передбачала роботу з вихованцями шести-семи років, педагогами закладу дошкільної освіти та батьками досліджуваних. Тобто комплекс методів поділений на два блоки: перший стосується дошкільників, другий – дорослих: педагогів закладу дошкільної освіти та батьків вихованців.

Розроблена методика формування досліджуваної якості особистості спрямована на роботу з дітьми, складалася з комплексу методів, засобів та прийомів. Кожен з них доповнював інший. Здійснювався добір та розробка ігор, вправ під кожну педагогічну умову, визначену в попередньому підрозділі. Всі підібрані та розроблені методи були спрямовані на збагачення та поглиблення знань дітей дошкільного віку, сприяли набуттю практичних навичок уміння проявляти відповідальність у різних життєвих ситуаціях. Комплексна методика формувального експерименту передбачала групові та індивідуальні методи роботи. Вони сприяли оптимізації формування у дітей старшого дошкільного віку відповідальності у процесі життєдіяльності.

Комплекс методів, який передбачав роботу з дорослими, був спрямований на педагогічну просвіту вихователів та батьків щодо проблеми відповідальності дітей старшого дошкільного віку та практичного застосування сучасних технологій з метою формування у дошкільників досліджуваної якості. Розроблені методи роботи з вихователями сприяли глибшому розумінню шляхів виховання відповідальності у дітей. Методи роботи з батьками передбачали навчання батьків, збагачення їхнього досвіду формування відповідальності у їхніх дітей.

Представимо комплекс *методів першого блоку*, розроблений для дітей шести-семи років, спрямований на розвиток у них відповідальності, а саме: розширення наявних знань про відповідальність, її роль у власному житті та житті інших людей, вміння передбачати результат власних дій та вчинків, відповідальності/безвідповідальності, усвідомлення важливості відповідати за доручену справу та її значущість для інших. Даний блок роботи мав на меті сформувати позитивне емоційне ставлення вихованців до досліджуваної якості. Система роботи включає методи для дітей старшого дошкільного віку, спрямовані на формування практичних навичок прояву відповідальності, вміння організовувати та планувати власні дії для виконання відповідального доручення, проявляти ініціативу у виконанні складних справ.

Методи роботи з дітьми шести-семи років

Для впровадження в практику першої педагогічної умови, яка передбачає поглиблення знань дітей про відповідальність та її роль в житті людини, а також формування ціннісного ставлення до відповідальності було використано наступні методи: полілог «Повинні-повинен», читання та обговорення казки «Гуси-лебеді», гру «Велике хотіння».

Метод полілогу «Повинні-повинен» (додаток Д) мав на меті розширити, поглибити знання дошкільників про певні зобов'язання перед батьками, братиками, сестричками, бабусями та дідуся, які супроводжують їх в процесі життєдіяльності. Даний метод допоміг дошкільникам зрозуміти, що всі люди - як дорослі, так і малі, за щось відповідають; що важлива відповідальність як за

серйозні справи, так і за повсякденні, дрібні. Адже всі вони важливі в житті людей, всі люди взаємозалежні, результат спільної праці визначаються докладеними зусиллями кожного учасника праці.

В результаті використаного методу дошкільники шести-семи років мають засвоїти інформацію про відповідальність дорослих та дітей, їх взаємозалежність; про те, що відповідальність супроводжує людину все життя; про те, що бути відповідальним, доводити справу до кінця, досягати поставленої мети – це дуже важливо для власного життя та для благополуччя інших людей.

Наступним методом, застосованим для реалізації першої педагогічної умови, було читання та обговорення російської народної казки «Гуси-лебеді» (додаток Е). Мета: ознайомити дошкільників з можливими результатами, наслідками відповідальної та безвідповідальної поведінки персонажів.

Читання казки відбувалося під час заняття. Після читання казки вихователь проводив групову бесіду з дошкільниками. В межах бесіди задавалися питання, які допомогли детально проаналізувати персонажів казки, їхні дії та вчинки. Основна увага була спрямована на наслідки безвідповідальної поведінки дівчинки – персонажа казки та на те, як важливо допомагати один одному, відповідально виконувати те, за що взявся, доводити справу до позитивного завершення.

Вихователь намагався активізувати думки всіх учасників бесіди, почути й проаналізувати думки кожної дитини, передбачити й спрогнозувати результати виконуваної діяльності. Результатом проведеного методу має бути усвідомлення вихованцями важливості відповідального ставлення до того, що виконуєш, доведення справи до логічного завершення, того, що при виникненні труднощів необхідно докласти більше зусиль задля досягнення позитивного результату.

Задля формування позитивного емоційного ставлення дітей старшого дошкільного віку до відповідальності як важливої якості особистості, було використано гру «Велике хотіння» (додаток Ж), запропоновану Г. Беленькою. Мета гри: формувати позитивне, ціннісне ставлення вихованців до

відповідальності як до базової якості особистості. Гра проводилася між заняттями в межах групи, пропонувалася дітям і під час інших форм роботи: на прогулянці, екскурсії, святах чи розвагах. Зміст гри передбачав висловлення своїх повсякденних бажань в яких дитина могла б проявити відповідальність за себе, за когось, за щось. Педагог просив дітей стати в коло і проговорювати свої бажання. Після гри вихователь пропонував «заглянути в себе» й відчутти – було приємніше хотіти для себе чи для когось іншого (близьких, братиків чи сестричок, улюблених тваринок) і, яка ж відповідальність в тому дитини. У такий спосіб дошкільник диференціював, коли він хотів чогось для себе і для когось іншого.

В результаті даної гри діти мають підкріпити своє ціннісне ставлення до досліджуваної якості або змінити його з негативного на позитивне, відчувши приємні відчуття в середині себе від власних відповідальних хотінь[17].

Задля реалізації другої педагогічної умови – вправління дошкільників у відповідальності у різних видах діяльності, було застосовано комплекс ігор та вправ, які сприяли формуванню уміння проявляти відповідальність, брати її на себе, докладати вольових зусиль для досягнення бажаної мети. Вказані методи застосовувались в межах різних видів діяльності: трудовій, ігровій, комунікативній, художній.

В межах трудової діяльності нами було організовано такий вид роботи, як висаджування квітів під назвою «Дамо квіточці життя». Дана робота проводилася по підгрупах, щоб всі діти отримали певні трудові доручення. Наприклад, принести води, полити квітку, насипати землі, бережно тримати квітку та інші. Такий вид роботи згуртував дітей. Трудові доручення не були надто складними, але дуже важливими для спільної діяльності дитячого колективу. В кінці даної роботи була проведена групова бесіда, спрямована на підведення підсумків колективної роботи. В її результаті діти зрозуміли, що будь-яка відповідальність, виконання, навіть не складного доручення, є дуже цінним та важливим у колективній праці, що всі вони були взаємозалежними один від одного.

Методика формування відповідальності передбачала організацію ігрової діяльності, яка містила декілька ігор: гра «Збудуймо дім для песика», гра «Не можеш – допоможемо».

Гра «Збудуймо дім для песика» мала на меті сформувати уміння працювати в колективі злагоджено, відповідально виконувати отриману роль у грі. Суть гри полягала в тому, що необхідно було збудувати дім для песика, який загубився і не мав де жити та що їсти. Гра проводилася під час повсякденної прогулянки. Кожна дитина отримала роль, виконання якої було необхідним для досягнення основної цілі – поселити песика в новому домі. В даній грі кожен учасник відчував відповідальність за життя тваринки й сумлінно виконував свої доручення. Ефективність гри полягала в тому, що всі діти були задіяні, мали змогу взяти на себе відповідальність різної складності, проявити наполегливість, вольові зусилля.

Наступною грою було запропоновано «Не можеш – допоможемо» (додаток Є). Мета: сформувати уміння проявляти відповідальність у різних несподіваних життєвих ситуаціях. Дітям пропонувалося стати в коло. Кожен з учасників мав сказати, що він не може, а наступний мав дати пораду, яка б допомогла зробити попередньому учаснику те, що він не може. Також зі свого боку, дитина мала б запропонувати свою допомогу, уявляючи, що вона була відповідальною за позитивний результат.

В комунікативній діяльності було запропоновано наступні методи роботи: гра-вправа «Думаємо про Батьківщину» (за А. Лопатиною, М. Скребцовою), гра-імітація «Вгадай, хто я».

Метою гри-вправи «Думаємо про Батьківщину» (додаток Є) є закріплення розуміння дітей сутності відповідальності, розрізняти відповідальні/безвідповідальні вчинки та ставлення людей. Всі учасники ставали у коло. Ведучий по черзі кожній дитині кидав м'яч й запитував: «У якій ситуації поведінка людини засвідчує любов до рідної Батьківщини, а в якій – ні?» Й наводить приклади ситуацій. Наприклад, «Людина висаджує біля свого дома дерева».

В комунікаційній діяльності діти вчилися диференціювати ставлення та вчинки людей, які свідчать про їхню відповідальність чи навпаки.

Гра-імітація «Вгадай, хто я» (додаток Є) застосовувалась з метою розвитку уяви, комунікативних і творчих здібностей дітей, вправлення в умінні домовлятися, відчувати на собі відповідальність. Гра проводилася з усією групою. Всі учасники ділилися на дві команди. Завдання на імітацію виконувалися в командах. Діти в підгрупах домовлялися, якого з героїв казок вони будуть імітувати, придумують відповідні дії. Протилежна команда має здогадатися, про кого йдеться. Діти за допомогою комунікативних способів дій намагалися зрозуміти одне одного, а кожна команда відчувала на собі відповідальність, щоб отримати перемогу.

Розвиток відповідальності у художній діяльності відбувався за допомогою створення колажу засобом аплікації «Відповідальний вчинок» (додаток Л). Мета: розвивати комунікативні здібності в процесі спільної художньої діяльності, сприяти розвитку уміння домовлятися, переконувати, пропонувати; розвивати вміння колективно відбирати необхідний для роботи художній матеріал.

Попередньо з дітьми було обговорено сюжет, зображений на колажі. Це був епізод, який відображав прояв відповідальності з боку людини, тварини чи казкового героя або якусь казкову подію. Діти колективно обговорювали, які матеріали їм необхідні для роботи. Після завершення цілісної картинки педагог пропонував розповісти епізод, який зобразили діти, проаналізувати роботу кожного учасника, зафіксувати залежність позитивного результату від прояву відповідальності кожної дитини.

Отже, перший блок, спрямований на роботу з дошкільниками, містив комплекс методів, які сприяли поглибленню знань дітей, формуванню позитивного емоційно-ціннісного ставлення вихованців до відповідальності, вправленню в проявах відповідальності, набутті практичних навичок відповідально діяти в різних ситуаціях.

Другий блок формувального етапу експерименту спрямовувався на реалізацію третьої педагогічної роботи – використання педагогами та батьками сучасних технологій виховання у дітей шостого-сьомого років життя відповідальності. Зміст даного блоку передбачав роботу з дорослими: вихователями ЗДО та батьками дітей старшого дошкільного віку. Методика, розроблена для вихователів та батьків включала в себе колективні та індивідуальні форми роботи: семінар-практикум, тренінг для педагогів, тренінг для батьків, пам'ятка для батьків.

Зміст роботи з вихователями.

Першим методом, був семінар-практикум для вихователів на тему: «Три шляхи у вихованні відповідальності». Його метою було ознайомити педагогічний колектив закладу дошкільної освіти з можливими шляхами виховання відповідальності у дітей-дошкільників та набуття відповідних практичних навичок.

Семінар-практикум передбачав у своїй структурі міні-лекцію на тему «Три шляхи у вихованні» (додаток К). Її метою виступало ознайомлення учасників з різними підходами у вихованні відповідальності у дошкільників: «Влада», «Поступливість», «Діалог». В межах міні-лекції було розкрито сутність кожного підходу. Педагоги мали змогу задавати питання після лекції, обговорити найбільш цікаві або дискусійні моменти почутого, обмінятися думками, власним досвідом.

У практичній частині семінару практикуму було застосовано рольову гру «Застосування трьох шляхів у вихованні», спрямовану на набуття вихователями практичних навичок в даному напрямі роботи. Було використано метафору «Річка та береги», метою якої було на емоційно-смысловому рівні допомогти учасникам усвідомити роль педагогічного впливу на становлення особистості дитини. Метою творчого завдання «Спогади дитинства» була актуалізація дитячого досвіду педагогів для усвідомлення і розуміння ними проблем, пережитих дитиною. Метафора «Лялечка – метелик» допомагала усвідомити, що дитина у розвитку відповідальності має пройти всі етапи поступово. Метою

вправи «Очікування» було з'ясування того, наскільки справдились очікування учасників заняття.

Наступним методом у роботі з вихователями було тренінгове заняття на тему: «Розуміння шляхів виховання відповідальності в дитини, як умова формування конструктивного діалогу з дошкільниками» (додаток II). Мета тренінгу: сприяти становленню компетентності вихователів шляхом усвідомлення і осмислення механізмів діалогічного спілкування та формування вмінь і навичок конструктивної взаємодії з дітьми у ЗДО. В структурі тренінгового заняття було застосовано такі методи: вправа «Знайомство». Її мета: сприяння згуртованості в групі, створення доброзичливої атмосфери. Використано стандартизовану вправу «Правила роботи в групі», метою якої було акцентування уваги учасників на дотриманні правил роботи у групі. Мета вправи «Очікування» полягала у визначенні сподівань та очікувань учасників від роботи в групі. Ефективною виявилася гра «Скільки промінчиків у сонечка», метою якої було встановити, наскільки суттєві межі між світами дорослих і дітей.

Отже, представлені вище методи роботи з дітьми і педагогами спрямовувалися на оптимізацію процесу виховання, спрямованого на розвиток відповідальності дошкільників як базової якості особистості.

Методи роботи з батьками.

Був розроблений тренінг для батьків на тему: «Формування відповідальності у дітей в сім'ї». Метою тренінгу було навчити батьків формувати у дітей відповідальність; поглибити розуміння ними того, що дитина має право на самостійний вибір, власну позицію; розширити досвід використання ними сучасних методів формування відповідальності дітей старшого дошкільного віку.

В структуру тренінгу було включено такі етапи: повідомлення теми, мети заняття, прийняття правил роботи в групі, процедура знайомства. В межах процедури знайомства було включено вправу «Візитка» та вправу «Представлення свого партнера». Також було використано психогімнастичну

вправу, заохочення і покарання, вправу «Віддайте частину відповідальності». Заключною виступила гра «Свічка по колу». Заклучне слово ведучого та учасників групи (Додаток М).

Враховуючи те, що у батьків бракувало часу на групову роботу, було розроблено для них пам'ятку «Відповідальність і діти: пам'ятка для батьків», яка стосувалася формування відповідальності у їхніх дітей. Метою пам'ятки було розширити знання батьків про практичні прийоми роботи з формування досліджуваної якості у старших дошкільників. Було зроблено необхідну кількість екземплярів пам'яток та індивідуально роздано батькам вихованців старших груп. Надавався короткий коментар до пам'ятки кожному з батьків, щоб було зрозуміло, для чого це робиться (Додаток Н).

Отже, в даному підрозділі представлено методику формувального етапу експерименту, яка передбачала роботу з дошкільниками та дорослими – вихователями та батьками дітей шостого-сьомого років життя. Комплексне використання зазначених вище мало оптимізувати роботу з розвитку відповідальності, збагатити не лише систему знань дітей та дорослих, але й оснастити останніх методами ефективного виховання даної базової якості.

3.3. Оцінка ефективності системи формування у дітей старшого дошкільного віку відповідальності в дошкільному закладі та сім'ї

Оцінка ефективності впровадженої методики формування відповідальності у старших дошкільників передбачала повторне проведення, на контрольному етапі комплексу діагностичних методик, застосованих на констатувальному етапі. До них відносилися: спостереження за проявами відповідальних дій та вчинків дітей, дві індивідуальні бесіди з дошкільниками шести-семи років життя, спостереження за діяльністю педагогів ЗДО, бесіда з вихователями, анкетування батьків.

На цьому етапі експериментальної роботи було здійснено контрольний зріз з метою визначення змін, які відбулися у рівнях сформованості відповідальності у вихованців в експериментальній та контрольній групах.

Зупинимось детальніше на отриманих результатах *бесіди №1*.

Перше питання бесіди засвідчило удосконалення розуміння дітьми змісту поняття «відповідальність». На це питання 69 % дітей ЕГ відповіли перелічуванням основних ознак відповідальної людини. Кількість таких ознак значно перевищувала отриману на констатувальному етапі. Значно нижчими виявилися показники дітей КГ – 35 %.

На друге питання було отримано відповідь «Так» від досліджуваних експериментальної та контрольної груп. Але на додаткове запитання обґрунтовано відповіли 70 % дошкільників ЕГ. Діти КГ затруднялися визначити в собі відповідні прояви. Це свідчить про недосконалі знання в межах досліджуваної проблеми.

Наступне запитання бесіди показало, що більше половини дошкільників ЕГ – 56 % виявилися здатними оперувати диференційованими оцінками своїх вчинків, дій. Вони аналізували власну поведінку й оцінювали її з точки зору того, що в ній позитивне, а що негативне, що їх радує, а що навпаки – засмучує. В КГ це змогли зробити лише третина дітей – 31 %.

Четверте питання дало змогу перевірити ефективність застосовуваних методів, спрямованих на розширення знань дошкільників про відповідальність. Було отримано такі результати: всі діти (100% ЕГ) активно відповідали, демонструючи достатні знання про відповідальність, наводили приклади відповідальних вчинків із реального життя, казок, мультфільмів. 55% дітей КГ затруднялися з відповідями. Це засвідчує позитивну динаміку у знаннях дітей ЕГ порівняно з контрольною групою.

Позитивну динаміку було зафіксовано у відповідях дітей ЕГ на питання №5. Досліджувані ЕК (68 %) значно розширили свій перелік вчинків, які характеризувалися як відповідальні. Часто повторювались ті, які проговорювались або розігрувались під час формувального етапу. 40%

респондентів КГ здебільшого повторювали відповіді зафіксовані під час попереднього етапу експериментальної роботи.

На наступне питання ми отримали 95 % відповідей «Так» від дошкільників ЕГ, що значно різниться з попереднім етапом. Це засвідчує те, що діти ЕГ намагаються завжди проявляти відповідальність. У процесі аналізу відповідей дітей КГ зафіксовано незначні зміни в кількісному складі порівняно з констатувальним етапом – 55 %.

Отримані відповіді на сьоме запитання засвідчили, що діти ЕГ (96 %) стали більше цінувати відповідальність як позитивну якість людини.

Вони, як правило, не називали причин, які б могли вплинути на їхню відповідальність, а наполегливо доводили, що в будь-якій ситуації необхідно залишатися відповідальними, доводити справу до кінця. Обґрунтовували це тим, що від результату може залежати щось важливе. Відповіді дітей КГ (63 %) були подібними до відповідей попереднього етапу досліджуваних.

Аналіз відповідей на питання №8 довів, що 89 % досліджуваних експериментальної групи знають, як треба поводитись, щоб їх вважали відповідальними дітьми. Вони здатні обґрунтувати свою думку, навести приклади з реального життя, згадати позитивні й негативні ситуації недалекого минулого, які стосуються проявів або ігнорування відповідального ставлення до чогось або до когось. Проаналізувавши відповіді респондентів КГ на етапі контролю, було виявлено подібність відповідам під час констатувального експерименту. Лише 45 % дітей КГ надали достатні відповіді на поставлене питання.

Отже, повторне проведення індивідуальної бесіди та аналіз отриманих результатів підтверджує ефективність розробленої та впровадженої нами методики формування відповідальності у старших дошкільників в закладі дошкільної освіти та сім'ї. Зафіксовано, що дошкільники експериментальної групи показали значно вищі результати, після впровадження методики, ніж на констатувальному етапі.

Детальний аналіз отриманих відповідей на питання індивідуальної бесіди №2 надав підстави вважати, методи, застосовані нами, задля формування ціннісного ставлення дошкільників до досліджуваної якості, ефективними. Нижче об'грунтовано наведений висновок.

На перше питання всі дошкільники ЕГ – 100 % відповіли, що їм подобається бути відповідальними. Ці діти вільно об'грунтовували свою думку, встановлювали взаємозалежності. Щодо дітей, віднесених до КГ, то лише 38 % дали відповідь «Так», що свідчить про байдуже або негативне ставлення до відповідальності значної кількості дошкільників даної категорії.

Друге питання дало можливість зафіксувати: 88 % досліджуваних ЕГ з легкістю змогли відмовитися від улюбленого заняття заради доведення до кінця відповідальної справи. Такий результат значно кращий, ніж на попередньому етапі. Дошкільники КГ продемонстрували майже незмінний результат. Близько 45 % дітей визнали, що надають перевагу задоволенню своїх бажань та потреб.

Отримані відповіді на наступні три питання (третє, четверте та п'яте) повністю копіювали відповіді попереднього етапу. Тобто всі діти і ЕГ, і КГ відповіли «Так». Всі досліджувані отримують задоволення, коли мають позитивний результат своєї праці. Також всі респонденти цінують відповідальність, яку проявляють дорослі. 100 % досліджуваних ЕГ та 100 % КГ не змінили своєї думки щодо того, що їхні друзі вважають їх відповідальними. Це засвідчує, з одного боку, важливість для усіх дітей старшого дошкільного віку позитивної думки про самих себе, з іншого – схильність до завищеної самооцінки.

На шосте запитання отримано таку інформацію: 84 % дошкільників ЕГ відповіли «відповідально», 6 % – «не дуже». Діти КГ надали такі відповіді: 30 % – «відповідально», 43 % – «не дуже», решта – 27 % не відповіли на запитання взагалі. Такі результати засвідчують, що з дітьми дошкільного віку необхідно систематично проводити відповідну роботу, спрямовану на формування позитивного ставлення до відповідальності.

Відповіді на останнє запитання засвідчили позитивні зміни у ставленні дошкільників до досліджуваної якості. Було отримано такі результати: 10 % дітей ЕГ відповіли «хвилююся», 87 % – «радію», 3 % – «мені не подобається, але виконую». Респонденти КГ відповіли так: 25 % – «хвилююся», 17 % – «радію», 43 % обрали третій варіант, 15 % – «не виконую».

Отже, результати другої індивідуальної бесіди продемонстрували позитивну динаміку у формуванні емоційно-ціннісного ставлення дошкільників ЕГ до відповідальності. Порівняно із результатами експериментальної групи, незначні зрушення сталися в дітей контрольної групи. Це засвідчує ефективність розроблених та застосованих нами методів виховної роботи.

Для дослідження змін, які відбулися в поведінці дошкільників, було проведено повторне цілеспрямоване спостереження під час різних видів діяльності. Сеанси спостережень, які відбувались на заняттях різних напрямків, дали змогу встановити, що кількість досліджуваних ЕГ, які проявляли відповідальність за виконання різних видів роботи, зросла удвічі й становить 63 %. Групова робота допомогла виявити дітей, які першими погоджувалися взяти на себе відповідальність. Вони виражали радість при отриманні успішного результату. Більша половина дошкільників КГ – 58 % вагалися у прийнятті самостійних рішень, потребувала постійної допомоги дорослого.

Спостереження в процесі трудової діяльності допомогли зафіксувати позитивну динаміку у частоті ті якості проявів відповідальності дошкільників, віднесених до ЕГ. Діти, які піддавалися формувальним впливам, демонстрували задоволення отриманням відповідальних трудових доручень, докладали максимум зусиль для їх виконання і досягнення ефективного результату. Кількість таких дітей порівняно з констатувальним етапом збільшилася втричі – 81 %. Варто зазначити, що більшість досліджуваних КГ були здебільшого пасивними учасниками процесу, отримували та виконували завдання з ініціативи педагога. При цьому було помітно, що вони хвилювалися, відчували невпевненість у правильності своїх дій, проявляли сумніви щодо отримання позитивного результату своєї діяльності.

Аналіз зафіксованих даних під час спостереження за діями дошкільників у процесі самостійної ігрової діяльності дає підстави стверджувати, що значно збільшилась кількість досліджуваних ЕГ (90 %) у порівнянні з попереднім етапом. Діти, що ввійшли до вказаної кількості постійно проявляли активність в усіх видах гри, чітко дотримувалися сталих правил гри або придуманих учасниками, часто нагадували один одному про дотримання визначених правил, легко погоджувались виконувати найбільш відповідальні ролі, передбачені грою. Виконуючи отриману роль, дані діти наполегливо дотримувалися алгоритму гри, намагалися повністю відповідати своїй ролі, докладали вольові зусилля для позитивного завершення.

Щодо дітей КГ, то варто зазначити, що більша частина з них – 53 % вимагали постійного згуртування і таким чином діяли, досягаючи цілі разом. Це дає підстави припустити, що ці діти не впевнені в собі, своїх можливостях діяти самостійно, не готові брати відповідальність за виконання отриманої ролі. Лише за умови групового виконання завдань ці дошкільники відчували себе впевнено й діяли зацікавлено. Варто зазначити, що цим дітям було не важливо довести гру до завершення. 47 % дітей КГ показали пасивну поведінку в іграх, які вимагали проявів відповідальності.

Отже, за допомогою методу спостереження було виявлено позитивну динаміку у частоті проявів відповідальності та збільшення кількості досліджуваних експериментальної групи. Зафіксовано, що дошкільники, які піддавалися постійному формувальному впливу, змінили своє ставлення до відповідальності, з легкістю погоджувалися брати на себе відповідальність у ситуаціях виникнення труднощів. При цьому вони проявляли зацікавленість та готові були докладати зусилля задля досягнення поставленої мети.

Проведений контрольний зріз дав можливість порівняти результати констатувального та контрольного етапів експерименту. Для унаочнення підсумкових результатів подамо їх в таблиці 3.1, в якій відображене відсоткове співвідношення динаміки змін по кожному з компонентів.

Порівняння кількісних показників констатувального та контрольного етапів експерименту

Рівні / компоненти	Констатувальний етап			Контрольний етап			Різниця		
	Когнітивний (%)	Емоційно-ціннісний (%)	Поведінковий (%)	Когнітивний (%)	Емоційно-ціннісний (%)	Поведінковий (%)	Когнітивний (%)	Емоційно-ціннісний (%)	Поведінковий (%)
Високий	39	28	27,3	44	34	33	+5	+6	+5,7
Середній	42	42	46,7	45	49	55	+3	+7	+8,3
Низький	19	30	26	11	17	12	- 8	- 13	-14

Дані таблиці засвідчують значне зростання кількості дітей, віднесених до високого та середнього рівнів вихованості відповідальності. Високий рівень когнітивного компоненту покращився на 5 %, емоційно-ціннісного – на 6 %, поведінковий – 5,7 %. Також зафіксовано помітне зменшення кількості досліджуваних низького рівня відповідальності. Так, в межах когнітивного компоненту кількість дітей з низьким рівнем зменшилось на 8 %, емоційно-ціннісного - на 13 %, поведінкового – на 14 %. Отже, завдяки цілеспрямованому формуванню відбулися суттєві зрушення у розвитку відповідальності вихованців 6-7 років.

На завершальному етапі експерименту було повторно проведено діагностичні методи з педагогічними працівниками та батьками з метою виявлення позитивних змін щодо їхньої діяльності, спрямованої на формування відповідальності дошкільників.

Проаналізуємо зрушення, які відбулися стосовно педагогів. Під час спостереження було помітно, що вихователі виявили стійку позицію щодо необхідності посилення педагогічної діяльності з використання сучасних форм, методів та засобів, спрямованих на розвиток відповідальності дітей. Більшість з них визнали гостру потребу у посиленні мотивації дошкільників щодо

відповідальної поведінки, вправлянні в умінні не боятися брати на себе відповідальність, проявляли ініціативу у наданні практичних пропозицій в досліджуваному напрямі.

Індивідуальна бесіда з вихователями продемонструвала, що проведені формувальні заходи сприяли опануванню педагогами ґрунтовними знаннями з проблеми виховання відповідальності у дошкільників, застосування різних форм, методів роботи. У процесі проведення практичних занять педагоги збагачували їх зміст методами та прийомами, які викликали інтерес дітей до відповідальності. Значна кількість педагогів набули вмінь організувати роботу, задіювати невпевнених у собі дітей, а також підвищувати мотивацію дошкільників на саморозвиток відповідальності.

На контрольному етапі експерименту було проведено повторне підсумкове анкетування батьків з метою виявлення ефективності застосованих методів. Аналіз одержаних даних повторного анкетування засвідчив, що у переважної більшості батьків підвищився рівень обізнаності щодо проблеми формування відповідальності в їхніх дітей. Понад половини з них змінили своє байдуже ставлення до досліджуваної проблеми на позитивне емоційно-ціннісне. Більшість батьків виявили інтерес до проблеми розвитку відповідальності у дошкільників, порівняно з результатами констатувального етапу. Водночас зафіксовано, що звичну практику втручання переважної більшості батьків у самостійну діяльність синів і доньок суттєво змінити не вдалося. Це актуалізує необхідність організації тривалішої роботи з ними.

Таким чином, порівняльний аналіз результатів констатувального та контрольного етапів експерименту дає підстави говорити про ефективність запровадженої методики формування у дітей 6-7 років відповідальності в умовах закладу дошкільної освіти. Контрольний зріз показав значне збільшення дошкільників з високим та середнім рівнями сформованості досліджуваної якості. Відповідно відбулося зменшення кількості дітей з низьким рівнем відповідальності.

Ефективність розробленої системи роботи засвідчується й позитивними зрушеннями у обізнаності педагогічного колективу закладу дошкільної освіти та батьків вихованців, у їхньому позитивному ставленні до вирішення досліджуваної проблеми, у прояві інтересу до розвитку у дітей відповідальності.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

На формувальному етапі експерименту було визначено та обґрунтовано педагогічні умови оптимізації формувальної роботи, спрямованої на розвиток відповідальності у дошкільників. Це підвищило ефективність запровадженої нами методики.

Була розроблена методика формування відповідальності у вихованців 5-років, яка мала на меті розширити обізнаність дошкільників про відповідальність, як одну з важливих якостей людини, сформувати позитивне емоційно-ціннісне ставлення старших дошкільників до відповідальності.

Методика формування вимагала проведення різних форм роботи у трьох напрямках: з дітьми старшого дошкільного віку, їхніми батьками та вихователями закладів дошкільної освіти.

Формувальний експеримент передбачав: підвищення рівня когнітивного компонента, а саме поповнення та розширення знань дітей про відповідальність та її види, роль відповідальності у житті суспільства та особистому, допомогти дошкільникам усвідомити необхідність прояву відповідальності при виконанні дорученої справи; сприяння розвитку емоційно-ціннісного компонента, тобто формувати у дітей позитивне емоційно-ціннісне ставлення до досліджуваної якості; розвиток поведінкового компонента, що включає в себе розвиток уміння організовано планувати власні дії, проявляти ініціативу, рішуче брати на себе відповідальність.

У напрямі роботи з педагогічними працівниками також відбулися позитивні зміни. Результати контрольного зрізу показали підвищення рівня обізнаності вихователів в межах проблеми виховання відповідальності у дітей старшого дошкільного віку; усвідомлення необхідності методичного удосконалення педагогічного інструментарію; прояв стійкого інтересу до досліджуваної проблеми.

Отримані дані контрольного етапу проведеного з батьками підсумкового анкетування, довели, що відбулися позитивні зміни і в даному напрямку роботи.

У батьків підвищився рівень теоретичних знань щодо проблеми розвитку відповідальності у їхніх дітей, а також, що у батьків з'явився інтерес до практичних методів, які можна застосувати задля вирішення досліджуваної проблеми.

Порівняння отриманих результатів констатувального та контрольного етапів експериментального дослідження дає підстави зробити висновок про ефективність формувальної роботи, спрямованої на розвиток відповідальності у старших дошкільників. Чисельність дітей з високим та середнім рівнем значно зросла, а з низьким – навпаки, зменшилась.

ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження можна зробити такі висновки.

Згідно **першого завдання**, за допомогою аналізу теоретичної літератури було визначено актуальність проблеми формування відповідальності у старших дошкільників. Також було схарактеризовано відповідальність як психолого-педагогічну проблему, здійснено теоретичний та порівняльний аналіз наукових підходів вітчизняних та зарубіжних дослідників до визначення поняття «відповідальність», її види, роль в повсякденній життєдіяльності людини. Було розглянуто проблему відповідальності з різних точок зору філософської, педагогічної та психологічної науки.

За другим завданням, на теоретичному рівні було досліджено динаміку розвитку почуття відповідальності в дошкільному дитинстві. Аналіз наукових джерел надав можливість визначити те, що розвиток відповідальності, як моральної якості, відбувається поетапно. Дані етапи безпосередньо залежать від когнітивного розвитку особистості дитини. У період дошкільного дитинства почуття відповідальності деякою мірою характеризується ставленням дошкільника до оточуючого соціального та природнього середовища і полягає в здатності дитини прогнозувати наслідки своїх дій та вчинків, їх вплив на оточуючий світ.

Дорослішаючи, діти дошкільного віку набувають більшої здатності проявляти відповідальність у процесі життєдіяльності. Щодо вікових особливостей проявів досліджуваної якості, то було зафіксовано, що дошкільник раннього та молодшого віку мають здатність до виконання нескладних доручень, але, разом з цим, почуття відповідальності не є мотивуючим в цьому процесі. Вихованці 6-7 років проявляють інтерес до виконуваного доручення, а саме цікавляться, з якою метою вони виконують завдання, ефективнішими варіантами, шляхами виконання. Цей факт є свідченням того, що у них посилюється почуття відповідальності, яким діти керуються.

Для вирішення **третього завданням** було зроблено наступне. У процесі експериментального дослідження на констатувальному етапі визначено

структурні компоненти сформованості відповідальності у дошкільників, їхні критерії та показники прояву.

З метою визначення рівнів сформованості (високий, середній, низький) відповідальності у дітей 6-7 років було розроблено систему діагностичних методик, спрямованих на дослідження наявності знань у дошкільників про досліджуване поняття, їхнє ставлення відповідальності як базової якості особистості та поведінкових проявів відповідальності у різних життєвих ситуаціях. Також проведено власне експериментальне дослідження (констатувальний етап) в трьох напрямках. Вони стосувалися дітей старшого дошкільного віку, педагогічних працівників закладу дошкільної освіти та батьків дошкільників.

В процесі констатувального етапу використовувались такі діагностичні методи: дві індивідуальні бесіди з дошкільниками та цілеспрямоване спостереження за дітьми; цілеспрямоване спостереження за діяльністю педагогів старших груп; індивідуальна бесіда з вихователями; анкетування батьків.

Кількісний та якісний аналіз отриманих даних щодо когнітивного, емоційно-ціннісного та поведінкового компоненту сформованості відповідальності засвідчив, що більшість дошкільників має потребу в опануванні новими знаннями з даної проблематики, формуванні позитивного ставлення дітей до відповідальності, набутті практичних навичок проявляти досліджувану якість у процесі життєдіяльності.

Впроваджені діагностичні методи, по відношенню до педагогів, дали підстави констатувати, що педагоги підтримують ідею необхідності процесу виховання відповідальності у дітей старших груп. Разом з цим потребують розширення своїх знань та оволодіння практичними педагогічними методами, формами та засобами, які б сприяли ефективному вирішенні даної проблеми.

Результати анкетування з батьками показали їх потребу у створенні мотивації та інтересу до проблеми, яка досліджується, просвітницькій роботі щодо важливості розв'язання виховання відповідальності у їхніх дітей.

Згідно **четвертого завдання** на основі наукових праць було визначено та обґрунтовано три педагогічні умови формування у старших дошкільників відповідальності. Відповідно до кожної педагогічної умови було підібрано або самостійно розроблено методи, які сприяли оптимізації процесу розвитку відповідальності у дошкільників.

В межах даного завдання було проведено власне формувальний етап експерименту, де були задіяні діти шести-семи років, педагоги старших груп та батьки. Серед основних формувальних методів з дітьми були такі: читання й обговорення казок, метод полілогу, ігри. По відношенню до дорослих були застосовані такі: з вихователями: семінар-практикум, тренінг; з батьками: тренінг, пам'ятка.

Контрольний зріз дає підстави зробити висновки про високу ефективність розробленої та впровадженої методики формування відповідальності у дітей 6-7 років в умовах закладу дошкільної освіти. Відбулося значне збільшення кількості дітей з високим та середнім рівнем вихованості досліджуваної якості. Значно зменшилась кількість досліджуваних, що мають низький рівень.

Зріс рівень обізнаності педагогічних працівників ЗДО та батьків, які брали участь у експерименті, позитивного ставлення до розв'язання досліджуваної проблеми.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антонова Н. В. Проблема личностной идентичности в интерпретации современного психоанализа, интеракционизма и когнитивной психологии. *Вопросы психологии*. 1996. № 1. С. 131–143.
2. Артемова Л. В. Виховання поведінки дітей в іграх. Київ: Радянська школа, Головне вид-во, 1964. 32 с.
3. Артемова Л. В. Моральні норми засвоюються з дитинства. Київ: Радянська шк., Головне вид-во, 1968. 48 с.
4. Базовий компонент дошкільної освіти: нова редакція / кер. авт. кол. А. М. Богуш. Київ: МОНмолодьспорту, 2012. 21 с.
5. Бердяєв Н. А. Самопознание / сост. А. В. Вадимов. Москва: Книга, 1991. 446 с.
6. Бех І. Д. Від волі до особистості. Київ: Україна-Віта, 1995. 220 с.
7. Бех І. Д. Гідність як духовний геном особистості. *Педагогіка і психологія*. 2009. № 1. С. 76–89.
8. Бех І. Д. Особистісно зорінтоване виховання: наук.-метод. посіб. / Ін-т змісту і методів навчання. Київ, 1998. 204 с.
9. Бех І. Д. Педагогіка успіху: виховні втрати та їх подолання. *Педагогіка і психологія*. 2004. № 4. С. 5–15.
10. Беленька Г. В. Зростання дошкільника в праці. Київ: Шкільний світ, 2010. 112 с.
11. Беленька Г. В. Формування відповідальності у дошкільників. *Педагогічний процес: теорія і практика*. 2015. № 1–2. С. 63–67.
12. Беленька Г. В. Чинники виховання відповідальності у дітей дошкільного віку. *Наука і освіта*. 2014. № 10. С. 19–24.
13. Беленька Г., Васильєва С., Гавриш Н., Маршицька В., Нечай С., Острианська О., Полякова О., Рагозіна В., Рейпольська О., Шкляр Н. Формування базових якостей особистості дітей старшого дошкільного

- віку в ДНЗ: монографія / за заг. ред. О. Рейпольської. Харків: Друкарня Мадрид, 2015. 330 с.
14. Біла К. Ю. Інноваційна діяльність в ДНЗ: метод. посіб. Москва: ТЦ Сфера, 2005.
15. Буре Р. С. Трудовое воспитание детей дошкольного возраста в детском саду. *Обучение и воспитание дошкольников в деятельности* / под ред. Р. С. Буре. Москва, 1994.
16. Венгер Л. А., Мухина В. С. Психология: учеб. пособие. Москва: Просвещение, 1988. 336 с.
17. Виховуємо базові якості особистості старшого дошкільника в умовах ДНЗ: метод. посіб. / Г. Беленька, Н. Гавриш, С. Васильєва, В. Маршицька, С. Нечай, Г. Орлова, О. Остряньська, О. Полякова, В. Рагозіна, О. Рейпольська, Н. Шкляр; за заг. ред. Н. Гавриш. Харків: Мадрид, 2015. 220 с.
18. Власова О. І. Педагогічна психологія: навч. посіб. Київ: Либідь, 2005. 400 с.
19. Впровадження та поширення інформаційно-комунікаційних технологій у роботі дошкільного навчального закладу з дітьми, педагогами, батьками та громадськістю: тематичний зб. праць / упоряд. А. А. Волосюк; за заг. ред. Л. А. Шишолік. Рівне: РОІППО, 2015. 85 с.
20. Гаевая Т. Г. Моральная ответственность как качество личности: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец. 19.00.07. Москва, 1984. 18 с.
21. Гоббс Т. Сочинения: в 2 т. Москва: Мысль, 1989–1991. Т. 1. 622 с.; Т. 2. 736 с. (Философ. наследие; т. 107, 115).
22. Гурлева Т. С. Виховуємо відповідальність у дошкільників. *Вихователь-методист дошкільного закладу*. 2012. № 5. С. 19–28.
23. Дитина в дошкільні роки: комплексна освітня програма / наук. кер. авт. кол. К. Л. Крутій. Запоріжжя: ТОВ “ЛПС” ЛТД, 2016. 160 с.

24. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / *Das Prinzip Verantwortung. Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation*. Київ: Лібра, 2001. 400 с.
25. Ільченко В. Р., Гуз К. Ж. Освітня програма «Довкілля». Інтеграція змісту природничо-наукової освіти. Концептуальні засади. Київ; Полтава: ПОПОПП, 1995. 119 с.
26. Калуська Л. Праця як важливий засіб ранньої соціалізації дитини. *Дошкільне виховання*. 2004. № 2. С. 8–9.
27. Козлова Н. П. Этика ответственности в условиях техногенной цивилизации Ганса Йонсена: автореф. дис. ... канд. филол. наук 09.00.05. Москва: МГУ, 2007. 24 с.
28. Коментар до Базового компонента дошкільної освіти в Україні: навч.-метод. посіб. / наук. ред. О. Кононко. Київ: Ред. журн. "Дошкільне виховання", 2003. 243 с.
29. Кононко О. Л. Виховуємо соціально компетентного дошкільника: навч.-метод. посіб. Київ: Світич, 2009. С. 123–124; Савчин М. В. Відповідальність: смисловий принцип мотиваційної регуляції поведінки особистості. *Педагогіка і психологія*. 1996. № 1. С. 12–13.
30. Кононко О. Л. Виховуємо соціально компетентного дошкільника. Київ: Світич, 2009. 208 с.
31. Котирло В. К., Титаренко Т. М. Роль дошкільного виховання в формуванні особистості. Київ: Знання, 1977. 48 с.; Борисова О. О. Українське заняття у дитячому садку «Ворота знань»: навч.-метод. посіб. Тампа (США), 2011. 42 с.
32. Куниця Т. Ю. Відповідальність особистості як наукова категорія. *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Психолого-педагогічні науки*. 2014. № 5. С. 32–37.
33. Ладивір С. О. Інтеграційний підхід в організації процесу прищеплення дітям дошкільного віку базових цінностей. *Актуальні проблеми*

- психології*: зб. наук. праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. 2013. № 1 (9). С. 148–166.
34. Левківський М. В. Формування відповідального ставлення до праці учнів загальноосвітньої школи (історико-теоретичний аспект): автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01. Київ, 1994. 40 с.
35. Лисина М. І. Проблеми онтогенезу спілкування. Москва: Просвещение, 1976. 156 с.
36. Макаренко А. С. Методика організації виховного процесу. *Твори*: у 7 т. Київ, 1954.
37. Машовець М. Даруємо радість праці. *Дошкільне виховання*. 2006. № 5. С. 8–9.
38. Муздыбаев К. Психология ответственности / АН СССР, Ин-т соц.-экон. проблем; под ред. В. Е. Семенова. Ленинград: Наука, Ленинград. отд., 1983. 240 с.
39. Освітня програма «Впевнений старт» для дітей старшого дошкільного віку / Н. В. Гавриш, Т. В. Панасюк, Т. О. Піроженко, О. С. Рогозянський, О. Ю. Хартман, А. С. Шевчук; за заг. наук. ред. Т. О. Піроженко. Київ: Українська академія дитинства, 2017. 80 с.
40. Павленчик В. Сам? Разом! Комплексний підхід до формування позитивних взаємин у спільній праці. *Дошкільне виховання*. 1981. № 6. С. 6–7.
41. Поніманська Т. І. Дошкільна педагогіка: навч. посіб. Київ: Альма-матер «Академвидав», 2006. 456 с.
42. Програма розвитку дитини дошкільного віку. «Українське дошкілля» / О. І. Білан; за заг. ред. О. В. Низковської. 256 с.
43. Прядеин В. П. Ответственность как системное качество личности. Екатеринбург: Урал. гос. пед. ун-т, 2001. 209 с.
44. Рубинштейн С. Бытие и сознание. Москва: Изд-во Академии наук СССР, 1957. С. 286.
45. Русова С. Вибрані педагогічні твори. Київ: Освіта, 1996. 304 с.

46. Сартр Ж. П. Шляхи свободи / пер. с фр. Л. Кононович. Київ: Юніверс, 2006. Ч. 1: Зрілий вік. 384 с.
47. Сахарова В. Г. Ответственность как личностный фактор и возможности диагностики: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Хабаровск, 2003. 184 с.
48. Сергеева Д. В. Воспитание детей дошкольного возраста в процессе трудовой деятельности: учеб. пособие для пед. институтов. 1987. С. 96.
49. Сковорода Г. С. Пізнай в собі людину. Львів: Світ, 1995. 526 с.
50. Сухомлинський В. О. Народження громадянина. *Вибрані твори*: в 5 т. Київ, 1976.
51. Фасолько Т. С. Виховання відповідальної поведінки у дітей старшого дошкільного віку: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.08 / Ін-т пробл. виховання АПН України. Київ, 2000. 18 с. С. 3–4.
52. Фромм Е. Психологія і етика. Москва: Республіка, 1993. 416 с.
53. Я у Світі. Програма розвитку дитини від народження до шести років / О. П. Аксьонова, А. М. Аніщук, Л. В. Артемова; наук. кер. О. Л. Кононко. Київ: ТОВ «МЦФЕР-Україна», 2019. 488 с.
54. Якименко Л. Ю. Теоретичні основи формування в старшому дошкільному віці відповідальності як базової якості особистості. *Наукові записки НДУ ім. М. В. Гоголя. Серія: Психолого-педагогічні науки*. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2013. № 5. С. 100–104.
55. Kohlberg L. Moral stages and moralization / *Moral development and behavior*. N.Y., 1977. P. 31–53.

ДОДАТКИ

Питання бесіди №1 з дітьми старшого дошкільного віку

1. Яку людину називають відповідальною?
2. Ти – відповідальна людина? Чому так гадаєш?
3. Що у твоїх вчинках тебе радує, а що засмучує?
4. Як ти розумієш поняття «відповідальність»?
5. Що ти робиш, щоб бути відповідальним?
6. Чи завжди ти проявляєш відповідальність?
7. Що заважає тобі бути відповідальним (ою)?
8. Як слід поводитись, щоб тебе вважали відповідальною людиною?

Питання бесіди №2 з дітьми старшого дошкільного віку

1. Чи подобається тобі бути відповідальним?
2. Чи можеш ти відмовитися від улюбленої гри (заняття) задля виконання корисної, але не дуже цікавої справи?
3. Чи отримуєш ти задоволення від позитивного результату у виконаній справі?
4. Чи цінуєш ти відповідальні дії з боку дорослих по відношенню до справ?
5. Як ти вважаєш, друзі вважають тебе:
  - відповідальним;
  - не дуже;
  - безвідповідальним.
6. До доручень дорослих (батьків, вихователів) ти ставишся:
  - відповідально;
  - не дуже;
  - безвідповідально.
7. Коли тобі доручають відповідальну справу ти:
  - хвилюєшся;
  - радієш;
  - тобі це не подобається, але ти виконуєш;
  - не виконуєш, відмовляєшся.

Питання бесіди з вихователями

1. Як ви розумієте поняття «відповідальність»?
2. На Вашу думку, відповідальним є:
  - усі діти групи;
  - більшість дошкільників;
  - меншість дітей;
  - ніхто.
3. На підставі чого зроблено такі висновки?
4. Які форми роботи використовуєте з дітьми для формування у них відповідальності?
5. За допомогою яких методів ви формуєте у дітей таку якість, як відповідальність?
6. Якими засобами користуєтеся задля досягнення ефективного результату у формуванні відповідальності у вихованців?
7. Чи помічаєте ви зміни після застосування, обраних Вами, форм, методів і засобів у роботі?
8. Чи взаємодієте Ви з батьками з питань формування відповідальності в їхніх дітей?
9. За допомогою яких форм Ви це здійснюєте?
10. На Вашу думку, чи достатньо уваги батьки вихованців приділяють проблемі відповідальності?

Анкета для батьків

Шановні батьки! Просимо Вас відповісти на деякі запитання анкети. Ваші відповіді допоможуть нам у дослідженні актуальної проблеми: «Формування у дітей шостого-сьомого років життя відповідальності в дошкільному закладі та сім'ї».

Дякує за допомогу!!!

П.І.П. _____

1. Як ви розумієте поняття «відповідальність»?
2. Чи слід виховувати у ваших дітей відповідальність? Чому?
3. Чи вважаєте себе відповідальною людиною?
4. Чи вважаєте свою дитину відповідальною?
5. Які дії, поведінка, вчинки це засвідчують?
6. Ви ставитесь до проблеми відповідальності:
  - серйозно, уважно, турботливо;
  - недостатньо уважно;
  - неуважно.
7. Чим це пояснюєте?
8. Що знає дитина про поняття «відповідальність»?
9. Які методи, форми, прийоми ви застосовуєте для виховання у дитини якості – відповідальності?
10. Які з них вважаєте ефективними (неефективними)? Чому саме?
11. На вашу думку, вам слід змінити ставлення до досліджуваної проблеми?
12. Чи вправляєте дитину в умінні бути відповідальною?
  - Так
  - Ні
  - Іноді
13. Якщо «так», яким чином?

Полілог «Повинні – повинен»

Чи може бути справедливим твердження, що ніхто нікому не повинен. Безумовно, у кожного є зобов'язання перед іншими, близькими людьми, викликані почуттям вдячності, турботи. «Ми відповідаємо за тих, кого приручили». Ми говоримо «Я повинен», коли беремо на себе зобов'язання. Яким словом можна замінити слово «повинен»? - Якщо ти, комусь щось повинен, чи означає це, що він також повинен щось тобі? – Чи дійсно так гарно, коли ніхто нікому нічого не винен? – Хто визначає, винен ти комусь чи ні?

Гуси-лебеді (російська народна казка)

Жили собі чоловік і жінка; у них були донечка і синочок маленький.

– Доню, доню! – казала мати. – Ми підемо на роботу, принесемо тобі булочку, пошиємо сукенку, купимо хустинку; будь розумницею, бережи братика, не йди з двору.

Батьки пішли, а донька забула, що їй наказували; посадила братика на травичці під віконцем, а сама побігла на вулицю, загулялась, забарилась. Налетіли гуси-лебеді, підхопили хлопчика, понесли на крилечках.

Прийшла дівчинка, зирк – братика нема! Охнула, кинулась туди-сюди – нема! Кликкала, заливалася слізьми, голосила, що погано буде від батька й матері, – братик не відгукнувся!

Вибігла в чисте поле; майнули вдалині гуси-лебеді і пропали за темним лісом. Гуси-лебеді давно собі поганої слави зажили, багато шкодили і маленьких дітей викрадали; дівчинка вгадала, що вони забрали її братика, кинулась їх наздоганяти. Бігла, бігла, аж стоїть пічка.

– Пічко, пічко, скажи, куди гуси-лебеді полетіли.

– З’їж мій житній пиріжок – скажу.

– У мого батечка і пшеничні не їдяться!

Пічка нічого не сказала.

Побігла дівчинка далі, бачить – росте яблуня.

– Яблуне, яблуне, скажи, куди гуси-лебеді полетіли.

– З’їж моє лісове яблуко – скажу.

– У мого батечка і садові не їдяться!

Яблуня нічого не сказала.

Побігла дівчинка далі, тече молочна річка, киселеві береги.

– Молочна річко, киселеві береги, куди гуси-лебеді полетіли?

– Поїж мого киселику з молоком – скажу.

– У мого батечка й вершки не їдяться!

І довго було б їй бігати полями та блукати лісом, та, на щастя, трапився їй їжак; хотіла вона була його копнути, та поколотися побоялась і питає:

– Їжачку, їжачку, чи не бачив, куди гуси-лебеді полетіли?

– Он туди! – показав.

Побігла – стоїть хатинка на курячих ніжках, стоїть-повертається. У хатинці сидить баба-яга – пика жилувата, нога глиняна; сидить і братик на лаві, грається золотими яблучками. Побачила його дівчинка, підкралася, схопила і навтьоки; а гуси-лебеді за нею навздогін летять; наженуть поганці – куди подітися? Тече молочна річка, киселеві береги.

– Річко-матінко, сховай мене!

– Поїж мого киселику!

Нічого не поробиш – поїла. Річка її посадила під бережок, гуси-лебеді пролетіли. Вийшла вона, сказала «Дякую!» – і знову біжить із братиком; а гуси повернулись, летять назустріч. Що робити? Біда! Стоїть яблуня.

– Яблуне, яблуне-матінко, сховай мене!

– З'їж моє лісове яблучко!

Швиденько з'їла. Яблуня її затулила гілочками, прикрила листочками; гуси-лебеді пролетіли. Вийшла і знову біжить із братиком, а гуси побачили – та за нею; зовсім налітають, уже крилами б'ють, тільки й дивись – із рук вирвуть! На щастя, на дорозі – пічка.

– Господине пічко, сховай мене!

– Поїж мого житнього пиріжка!

Дівчині швиденько пиріжка в рот, а сама в піч, сіла в челюсті. Гуси-лебеді політали-політали, покричали-покричали і ні з чим полетіли.

А дівчинка разом із братиком прибігла додому, а тут і батько з матір'ю прийшли.

Ігри

Гра «Велике хотіння»

Дорослий починає «хотіти», а діти продовжують речення: Я хочу, щоб у мене було багато .... Я хочу, щоб мені подарували ... Я хочу, щоб завжди мав ... Коли всі діти отримали можливість проговорити свої хочу, педагог звертає увагу, що всі названі «хочу» спрямовувалися на себе, уточнює, чи можна хотіти чогось для інших. Гра продовжується, але тепер з іншими реченнями: Я хочу, щоб у .... було .... Я хочу ... подарувати ... Я хочу, щоб у всіх моїх друзів було ...

Педагог звертає увагу на те, що коли говорити перше речення руками робити жести, рухи до себе, а коли другі – від себе до інших. Пропонує заглянути в себе, відчутти – приємніше було хотіти для себе чи для іншого. Де, в якій частині тебе було тепло, коли хотів для себе і для інших.

Гра «Не можеш – допоможемо».

Діти стоять у колі. Кожен по черзі говорить, чого він не може зробити. Наприклад: Я не можу кататися на ковзанах; я не можу розв'язувати задачі; Я не можу працювати за комп'ютером. А інша дитина намагається дати їй пораду: А ти спробуй... Розпочинає педагог і потім допомагає в разі утруднення.

Гра-вправа «Думаємо про Батьківщину» (за А. Лопатиною, М. Скребцовою)

Діти встають у коло. Педагог по черзі кидає м'яч кожній дитині й запитує, у яких ситуаціях поведінка людини свідчить, що вона любить свою Батьківщину, а в яких – ні: людина повернулася з лісу з букетом конвалій. Людина висаджує біля свого дома дерева. Людина під'їхала до озера на своїй машині. Людина відвезла свою стару машину на спеціальний смітник. Людина викинула сміття біля свого будинку. Після відпочинку в лісі людина закопала все сміття. Людина поступилася місцем у транспорті старенькій жінці. Лікар спізнився на роботу.

Гра-імітація «Вгадай, хто я»

Мета: розвивати уяву, комунікативні і творчі здібності дітей, вправляти в умінні домовлятися.

Гра може проводитися з усією групою чи підгрупами. Завдання на імітацію можуть виконуватися індивідуально або в парах чи командами. Діти домовляються, кого з героїв казки вони будуть зображати, придумують відповідні дії. Глядачі мають здогадатися, про кого йдеться. Можна ускладнити завдання: показати не просто героя, а в певний момент казки.

Художня діяльність – створення колажу засобом аплікації
«Відповідальний вчинок»

Мета: розвивати комунікативні здібності в процесі спільної художньої діяльності, сприяти розвитку умінь домовлятися, переконувати, пропонувати; розвивати вміння колективно відбирати необхідний для роботи художній матеріал.

Попередньо з дітьми було обговорено сюжет, який буде зображено на колажі. Це міг бути будь-який епізод на якому відображено прояв відповідальності з боку людини, тварини чи казкового героя або якусь казкову подію. Діти колективно мали обговорити, які матеріали їм необхідні для роботи. Після завершення цілісної картинки педагог пропонував розповісти епізод який зобразили діти, проаналізувати роботу кожного учасника, залежність позитивного результату від прояву відповідальності кожної дитини.

Семінар-практикум для вихователів
на тему: «Три шляхи у вихованні відповідальності»

Міні-лекція «Три шляхи у вихованні»

Мета: ознайомити учасників з різними підходами у вихованні відповідальності у дошкільників.

Час: 15 хв.

Батьки у всьому світі, виховуючи своїх дітей, можуть іти одним з трьох шляхів: влади, поступливості або діалогу. Ось коротка характеристика цих шляхів.

Влада

Цей шлях опирається на переконання дорослого, що батьки завжди краще знають і мають рацію, демонструють дитині, хто головний. Дитина повинна підкорятися їхній волі, найкраще без дискусії. Батьки найчастіше виступають у ролі контролера, езекутора, судді, володаря, поліцейського, а іноді й ката. Такий образ батьків викликає у дитини почуття страху, злості, гніву, жалю, несправедливості, кривди, приниження, сорому. У дитини з'являється переконання, що батьки її не розуміють, можливо, не люблять.

У поведінці дитини може з'явитися опір, брехня, покора, агресія, ворожість, бунт або лицемірство. Дитина може думати: „ніхто не прислухається до моєї думки, а, значить, мої думки дурні та нічого не варті. Я ні на що не здатна, якщо мене треба постійно контролювати, слідкувати за мною, перевіряти. Тільки батьки знають, що добре для мене.”

Можливі наслідки для дитини – відсутність бажання змінюватися, залежність від думки та оцінок інших, нездатність творчо мислити, самостійно вирішувати проблеми, занижена самооцінка, відсутність віри у власні можливості. Можливі наслідки для батьків – почуття безсилля, нездатності вплинути на ситуацію, що посилюють незадоволення дитиною та собою як

батьками. Наслідки для родини – холодність, неприязнь, емоційна відчуженість, ворожість, конфлікти. Родина перетворюється на поле битви.

Поступливість

На цьому шляху батьки заради «святого спокою» поступаються дитині, хоча це суперечить їхнім відчуттям і потребам. Вони підкоряються волі дитини, щоб уникнути конфронтації. Постать батьків поступлива, але наелектризована злістю, роздратуванням щодо «самолюбивої, сповненої бажань і претензій» дитини.

Дитина почувається у виграві – «Я перемогла». Це породжує змішані почуття: тріумф, почуття провини, невпевненість, викликані відсутністю опору з боку дорослого. Вона може думати: «Всі повинні мені підкорятися», «Найважливіші мої почуття і потреби», «Батьки все зроблять заради мене, варто тільки бути впертою». Свою волю дитина диктує за допомогою крику, плачу, шантажу, тиску.

Можливі наслідки для дитини – відсутність почуття безпеки через своєрідну зміну ролей – батьки виявляються «слабкими», а дитина «сильною». У дитини може розвинутися імпульсивний спосіб реагування, егоїзм, нездатність підпорядковуватися авторитетові, суспільним та етичним нормам, а також працювати в колективі (виникають проблеми в школі, з ровесниками).

Можливі наслідки для батьків – неприязнь до дитини, безсилля, незадоволення собою як батьками, незадоволення з приводу постійних поступок дитині всупереч своїм потребам та почуттям. Наслідки для родини – відчуженість, холодність, неприязнь (батьки не можуть витримувати поведінку своєї дитини, їм не подобається бути з нею).

Діалог

На шляху діалогу батьки передають дитині важливі для них цінності, враховуючи почуття та потреби дитини, а в ситуації конфлікту шукають спільне рішення, яке б задовольняло всіх зацікавлених. Батьки поважають почуття, потреби та думки дитини. Допомагають дитині розкривати свої можливості, сприяють ставленню її адекватної самооцінки. Також батьки

поважають свої потреби та почуття, можуть твердо сказати «ні», коли ситуація вимагає цього. Тому дитина може бути задоволена сама собою, відчувати повагу до власної думки та думки батьків (вчителів, інших людей), мати високе почуття власної вартості та відповідальності за свої вчинки. Дитина може думати: „Я можу сама приймати рішення, я можу бути відповідальною, я здатна багато на що і хочу спробувати свої сили, а якщо в мене не вийде, - спробую ще раз”.

Можливі наслідки для дитини – бажання співпрацювати з батьками, їй подобається бути з ними. У дитини розвивається впевненість у собі, повага до потреб і почуттів інших. Можливі наслідки для батьків – задоволення собою як батьками, почуття близькості, радість від перебування разом з дитиною, приязні стосунки з нею. Можливість виразити своє незадоволення (гнів, розчарування, злість), не ображаючи дитину. Наслідки для родини – менше конфліктів, бо вони вирішуються вчасно і за допомогою діалогу. Дитина вчиться самостійності та відповідальності. Розвивається конструктивні діалогічні стосунки між батьками та дітьми, формуються міцні емоційні зв'язки та вміння виявляти взаємну турботу та повагу.

Тож любімо, цінуймо своїх дітей. Поки є час, поки все можна змінити!

ПРАКТИЧНА ЧАСТИНА

Рольова гра «Застосування трьох шляхів у вихованні»

Мета: проаналізувати різні виховні підходи батьків стосовно дитини, сприяти розумінню необхідності використання діалогу у сімейному вихованні.

Час: 20 хв.

Матеріали: фігурки з кольорового паперу у відповідності до кількості учасників – зірочки, сонечка, квіточки для об'єднання в групи; картки з написами «Влада», «Поступливість», «Діалог».

Хід проведення

За допомогою кольорових фігурок тренер об'єднує учасників у три групи, кожна з яких вибирає картку з надписом «Влада», «Поступливість», «Діалог».

Завдання: у відповідності з написом на картці придумати проблемну ситуацію у сім'ї та за допомогою рольової гри продемонструвати її. Час на підготовку – 20 хв.

Кожна група по черзі розіграє проблемну ситуацію в сім'ї, де батьки застосовують певний виховний підхід: «Влада», «Поступливість», «Діалог».

Учасники вгадують, який це був підхід і чому саме вони так вважають. Таким чином, учасники краще усвідомлюють отриману інформацію, розуміють особливості кожного виховного підходу, його недоліки та переваги.

Метафора «Річка та береги»

Мета: на емоційно-смісловому рівні допомогти учасникам усвідомити роль педагогічного впливу на становлення особистості дитини.

Час: 5 хв.

Хід проведення

Тренер розповідає метафору.

«Мені подобається порівнювати дитину з водою. Це річка весела та стрімка, бурхлива, або ж глибока та повільна. Вона пливе собі, куди їй заманеться, рухається вільно та невимушено. Але рух кожної річки визначає її русло, ті береги, яких ми називаємо «батьками». Вони, завжди ніби попереду, визначають основне спрямування її руху. Якщо батьки знають, як виховувати дитину, мають свої стійкі ціннісні настанови, розуміють, що є важливим для дитини, - то це береги міцні, надійні. Тоді і річка почувається захищеною та більш впевненою.

Де ви бачили такі береги, які б тиснули на річку чи змушували її плисти в інший бік? Річка пливе вільно у відповідності до своєї природи, але береги дещо скеровують її рух. Річка, яка не має берегів розтікається, поступово перетворюючись на болото. Так і дитина, яка не відчуває підтримки, розумного контролю з боку батьків не має життєвих орієнтирів, чіткого самоусвідомлення своїх справжніх бажань та потреб. Тому часто потрапляє під чужий вплив або тиск оточення.

Діти наслідують своїх батьків, вони ніби віддзеркалюють їхню поведінку, манери спілкування, але, головне, – засвоюють саме ті цінності, ті головні життєві принципи, які сповідають батьки. Тому помиляються ті батьки, які впевнені, що дитина буде робити так, «як я говорю». Насправді, ж вона буде робити так, «як я роблю». Тому батькам важливо бути послідовними у думках, переконаннях та діях.”

Творче завдання «Спогади дитинства»

Мета: сприяти актуалізації дитячого досвіду педагогів для усвідомлення і розуміння проблем, які зараз переживає дитина.

Час: 15 хв.

Хід проведення

I етап. Тренер пропонує учасникам озирнутися на своє минуле і пригадати своє дитинство у віці, в якому зараз їхня дитина.

Завдання:

1. Пригадайте себе у віці Вашої дитини.
2. Що для Вас було важливим.
3. Яким був Ваш характер, особливості поведінки.
4. Повертаючись у сьогодення, пригадайте ті вчинки Вашої дитини, які вам не подобаються і уявіть, як би Ви вчинили на її місці.
5. Спробуйте знайти в кожному з цих вчинків такі сторони, які можуть викликати у Вас розуміння чи навіть відчуття радості, задоволення.
6. Визначте в кожному конкретному випадку, що саме нагадує про Ваші вчинки в минулому.
7. Подумайте про те, як саме поведінкові прояви дитини відображають її індивідуальність та до чого вона прагне.

II етап. Учасники розповідають про свої спостереження.

Тренер підсумовує: Не забувайте, що одна із переваг батьків – радіти приємним сюрпризам своєї дитини.

Бажання батьків дозволяти дитині робити те, ЩО ВОНА ХОЧЕ, і бути КИМ ВОНА ХОЧЕ, - і є, в кінцевому рахунку, проявом любові до неї.

Звичайно, батьки інколи прагнуть попередити неприємності у житті дитини, відгородити її від помилок, але у цьому випадку найбільшою помилкою батьків є позбавлення дитини досвіду та здатності самостійно пізнавати життя.

Метафора «Лялечка – метелик»

«Якщо ми будемо прискорювати розвиток лялечки, вона ніколи не перетвориться в метелика і може загинути. Перетворення метелика з лялечки повинно пройти усі стадії».

Вправа «Очікування»

Мета: в'яснити наскільки справдились очікування учасників заняття.

Час: 5 хв.

Повернімось до наших очікувань, якщо вони здійснились, то кожен з вас нехай підійде до нашого символічного дерева, "зірве" своє яблучко і поставить у кошик, а якщо не здійснилося, то залишить яблуко на дереві.

Тренінгове заняття для вихователів

на тему:

«Розуміння шляхів виховання відповідальності в дитини, як умова формування конструктивного діалогу з дошкільниками»

Мета тренінгу: сприяти становленню компетентності вихователів шляхом усвідомлення і осмислення механізмів діалогічного спілкування та формування вмінь і навичок конструктивної взаємодії з дітьми у ЗДО.

Час проведення: 1 год. 45 хв.

Завдання:

Сприяти усвідомленню основних засад психічного розвитку дитини.

Сприяти критичному осмисленню стійких стереотипних установок у вихованні.

Розширити і збагатити знання щодо ролі емоційної сфери у становленні особистості дитини та відпрацювати навички емпатійного реагування на дитячу поведінку.

Розвивати вміння будувати діалогічну взаємодію при вирішенні проблемних ситуацій.

Виховувати педагогічну компетентність педагогів.

Зміст тренінгу

(Ведуча вітає учасників, представляє себе, як тренера сьогоднішнього тренінгу.)

1. Вправа «Знайомство»

Мета: сприяння згуртованості в групі, створення доброзичливої атмосфери.

Час: 10 хв.

Психолог. Доброго дня і здоров'я вам бажаю! Сьогодні ми з вами поспілкуємося в тісному, родинному колі, адже дитячий сад - це одна велика, дружна сім'я. Але спочатку нам потрібно познайомитися ближче. Зробимо це за допомогою презентації.

Перед вами на столах є кольоровий папір, ножиці, клей, фломастери і т.д. Ваше завдання – за 5 хвилин створити малюнок або аплікацію, які розповіли б нам про вашу сім'ю. Потім ви називаєте своє ім'я, демонструєте результати творчості і скажете кілька слів про членів своєї сім'ї.

2. Вправа «Правила роботи в групі»

Мета: акцентувати увагу учасників на дотриманні правил роботи у групі.

Час: 5 хв.

Тренер знайомить учасників з загальними правилами групової роботи та акцентує увагу на необхідності їх дотримання в роботі тренінгової групи. Психолог зачитує кожне правило (якщо група додає чи знімає певні правила, то тренер відображає це на плакаті):

- «тут і тепер»;
- відкриті новим враженням;
- приймаємо іншого, як себе;
- нікого не критикуємо;
- бути чесним із самим собою;
- підтримуємо один одного;
- не обговорюємо поза групою те, що відбувається в ній.

3. Вправа «Очікування»

Мета: визначити сподівання та очікування учасників від роботи в групі.

Час: 10 хв.

Обладнання: прикріплений плакат "Дерево", кошик.

Учасникам роздають стікери, вирізані у формі яблук і психолог просить написати на них свої очікування, прочитати і приклеїти на плакаті, на якому зображене дерево, а збоку кошик.

4. «Скільки промінчиків у сонечка»

Мета: встановити, наскільки суттєві межі між світами дорослих і дітей.

Час: 5 хв.

Так уже склалося, що у нашому світі багато різноманітностей. Все це робить його барвистим, цікавим. Але є щось спільне для нас, всіх незалежно від віку, статі, соціального статусу...

Зверніть увагу на наше сонечко. Воно зображене без проміння. Перед нами є карточки з різними написами. Кожен з учасників вибирає твердження, яке, на його думку, стосується одночасно і дорослих, і дітей, та прикріплює його, як промінчик для сонечка.

Рефлексія:

- Які твердження вибрали і чому?
- Що різнить дітей і дорослих?
- Що об'єднає?
- Чому не вибрали твердження, що залишилися?

ТРЕНІНГ ДЛЯ БАТЬКІВ

«ФОРМУВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ДІТЕЙ В СІМ'Ї»

Аудиторія: батьки вихованців.

Мета: навчити батьків формувати у дітей відповідальність; поглибити у батьків розуміння того, що дитина має право на власний вибір, власну позицію; розширити досвід використання сучасних методів формування відповідальності у дітей.

Методи роботи: мозковий штурм, міні-лекція, рольові ігри, рухливі ігри.

Обладнання: фліп-чарт, ватмани, папір А4. Стільці розташовані по колу.

ХІД ЗАНЯТТЯ

1. *Повідомлення теми, мети заняття*

Тренер знайомить учасників з цілями і завданнями тренінгу, розповідає, в якій формі будуть відбуватися заняття і яким основним темам вони будуть присвячені. Він також розкриває учасникам філософію, на якій будуються відносини і взаємодія з дітьми – визнання особистості дитини і прагнення до співпраці.

2. *Правила роботи в групі*

Важливо в рамках цього заняття обговорити основні правила поведінки батьків у групі:

1. **Довірливий стиль спілкування.**
2. **Правило «тут і тепер».**
3. **Відмова від знеособленої мови.**
4. **Щирість спілкування.**
5. **Конфіденційність того, що відбувається в групі.**
6. **Визначення сильних сторін особистості.**
7. **Неприпустимість безпосередніх оцінок людини.**
8. **Активна участь у тому, що відбувається.**
9. **Повага до того, хто говорить.**

3. *Процедура знайомства*

Вправа «Візитка»

Учасникам запропоновано написати на спеціально підготовлених аркушах паперу своє або будь-яке інше вигадане ім'я, яке йому найбільше подобається. Ця вправа дозволить полегшити процес знайомства, прискорити його. А також допомагає зробити процес спілкування більш довірливим і позитивним.

Вправа «Представлення свого партнера»

Батькам потрібно розбитися на пари і протягом 5-8 хвилин розповісти один одному про себе, про свої труднощі виховання дитини. Після цього кожен учасник повинен представити свого партнера іншим батькам. Це допоможе встановленню контакту між батьками, зрозуміти, що всі відчують ті чи інші труднощі і проблеми в процесі виховання дітей, що з будь-якої ситуації завжди є гідний вихід.

4. Психогімнастична вправа.

Встати і помінятися місцями за якоюсь ознакою. Наприклад, за кольором очей, місяцем народження, деталями одягу тощо.

5. Заохочення і покарання

Ведучий розповідає про основні функції заохочення і покарання. Заохочення служать для підкріплення бажаної поведінки, а покарання – для переривання небажаної поведінки. Для батьків питання про заохочення і покарання особливо актуальне і, як показує досвід, викликає величезний інтерес та дискусії.

Завдання:

Учасники в підгрупах складають список заохочень і список покарань, якими вони користуються. Потім ці списки обговорюються в колі, виділяються типи заохочень і покарань.

Після обговорення ведучий знайомить учасників із твердженнями, заснованими на теоріях біхевіоризму.

§ Чим вони різноманітніші і несподіваніші, тим вони дієвіші. При цьому заохочення не повинні сприйматися як подарунок до дня народження (його все одно отримаєш). Щоб заохочення виконували свою функцію (закріплювати

позитивну для батьків поведінку дитини), вони повинні бути чітко пов'язаними з діями дитини. Несподіване нагородження краще запам'ятовується, а цукерка за кожен п'ятірку втрачає свою роль «бути заохоченням».

§ Покарання повинно бути значимим для дитини, інакше воно втрачає свій сенс і не служить для переривання небажаної поведінки. Якщо дитину карають, залишаючи вдома, а вона при цьому і не хотіла йти в гості, то навряд чи цю подію можна вважати покаранням.

§ Дитина може брати участь у питаннях вибору заохочень і покарань. Діти часом бувають дуже справедливі в пошуку слушного для себе покарання, відчуваючи довіру, яку надали їм батьки. Здійснюючи вибір, вони до того ж краще запам'ятовують, що можуть послідувати за певною поведінкою, і це підвищує їхню відповідальність.

§ Краще використовувати заохочення, ніж покарання. Біхевіористи давно довели в експериментах на тваринах, що ті краще піддаються формуванню умовних рефлексів, якщо як підкріплення використовується не покарання (наприклад, удар струмом), а заохочення (що-небудь смачненьке). Якщо потрібну поведінку заохочувати, а непотрібну ігнорувати, то необхідні навички формуються швидше, ніж якщо використовувати і заохочення, і покарання.

§ Заохочення повинні виконуватися. Дуже важливо, щоб обіцяна нагорода була, ось чому не варто давати нездійсненних обіцянок.

Прийнятними покараннями служать заборони, позбавлення чого-небудь, ігнорування, відсутність усмішки на обличчі матері і т. д.

Часто батькам легше зрозуміти своїх дітей, коли вони згадують власні дитячі образи, а іноді й роблять якісь висновки. Пов'язати якісь вчинки батьків не з їхнім злим умислом, та ще й знайти в цьому позитивний сенс, дуже важливо.

6. Вправа «Віддайте частину відповідальності»

Кожному учасникові тренінгу даємо список рис.

Завдання: вибрати ті якості, які турбують Вас у Вашій дитині, і записати їх на окремому аркуші паперу.

- × Не робить уроків
  - × Не стежить за домашніми тваринами
  - × Відмовляється від колективних ігор і справ
  - × Залишає брудний посуд
  - × Має завищені вимоги до себе
  - × Не розуміє почуттів і переживань інших людей
  - × Багато дивиться телевізор
  - × Погано вчиться
  - × Має низьку самооцінку
  - × Приводить друзів додому, коли немає батьків
  - × Тікає з дому
  - × Б'ється з братами або сестрами
  - × Часто сперечається з дорослими
  - × Відмовляється виконувати прохання
  - × Має небажаних друзів
  - × Часто втрачає контроль над собою
  - × Здається байдужим
  - × Грубіянить вчителям
  - × Часто б'ється в школі
  - × Часто спеціально дратує дорослих
  - × Робить істерики
  - × Не прибирає в своїй кімнаті
  - × Курить
  - × Бреше
  - × Мало і неспокійно спить
  - × Вимагає грошей
  - × Ставить багато питань, але рідко чекає відповідей
- Обрані якості розподілити в запропоновану таблицю.

Перелік подій, що впливають на життя дитини	Перелік подій, що впливають на Ваше життя і життя дитини

У розділі «Перелік подій, що впливають на Ваше життя і життя дитини» кожен пункт обговорити з дитиною і скласти договір, що враховує інтереси і дитини, і Ваші.

7. «Свічка по колу». Заключне слово ведучого та учасників групи.

Відповідальність і діти: пам'ятка для батьків

Як навчити дітей бути відповідальними

Батьки повинні розуміти, що навчання дитини бути відповідальною потребуватиме від них великої кількості часу й зусиль. Це не станеться відразу. Ви повинні будете підкріплювати почуття відповідальності, що зароджується, розмовляти про нього з дитиною протягом довгого періоду часу (у міру її дорослішання), використовувати свій життєвий досвід як приклад.

1. Чітко пояснюйте дитині позитивні й негативні наслідки
2. Не відхиляйтесь, не відступайте від правил
3. Наочно демонструйте прогрес і досягнення дитини
4. Допмагайте дитині зрозуміти, що вона вже доросла
5. Давайте дитині можливість для відповідальних учинків
6. Не поспішайте допомагати дитині
7. Дозволяйте дитині допомагати вам
8. Будьте зразком для наслідування
9. Давайте дитині завдання, які відповідають її віку
10. Допоможіть дитині усвідомити таке поняття, як «пріоритет»
11. Намагайтеся не критикувати дитину
12. Заохочуйте позитивну манеру мови
13. Озбройте дитину інструментами, необхідними для відповідальності